

EVROPSKÝ FILOZOFICKÝ A HISTORICKÝ DISKURZ

**Svazek 9
4. vydání
2023**

**EUROPEAN PHILOSOPHICAL
AND HISTORICAL DISCOURSE**

**Volume 9
Issue 4
2023**

DOI: 10.46340/ephd.2023.9.4

Přístup redakce

Evropský filozofický a historický diskurz – mezinárodní časopis věnovaný zkoumání aktuálních problémů moderní filozofie, dějin filozofického myšlení, teorie a filozofie dějin, analýzy historických procesů v různých světových regionech, včetně dějin střední a východní Evropy. Pro publikaci v časopisu přijímají se vysoce kvalitní články, což představují důležité inovativní, teoretické, koncepční, metodické a empirické příspěvky v příslušných oborech filozofie a historické vědy. V časopisu se uplatňuje systém anonymního recenzování (peer-review) pro ověření kvality vědeckých článků.

Evropský filozofický a historický diskurz má velký zájem zejména o mezioborové studie ve filozofickém a historickém směru. Uvítané jsou zejména zkoumání v rámci pokročilé a slibné oblasti historie, včetně výzkumu o ustní historii a historické informatiky.

Evropský filozofický a historický diskurz přijímá k publikaci jenom původní materiály a nebere v úvahu možnost zveřejňovat dříve otištěné články.

Redakční kolégie:

Šéfredaktor

Mykola Zhurba, D.Sc. filozofie, profesor, Manitoba Univerzita, Katedra germanistiky a slavistiky (*Kanada*)

Zástupce šéfredaktora

Mykola Poliovyi, doktor politických věd, profesor, Univerzita Komenského (*Slovensko*)

Technický redaktor

Maryna Kalashlinska, Centrum pro mezinárodní spolupráci města Lublin (*Polsko*)

Administrativní redaktor

Alina Polukhina, PhD v politických vědách, Oddělení expertní analytické činnosti, Gruzínsko-ukrajinské expertní centrum (*Ukrajina*)

Redakční kolégie

Oksana Dovhopolová, PhD. phyl., profesorkyně, Odesská Národní univerzita jm. I.I. Mečnikova (*Ukrajina*)

Rustem Kadyrzanov, ScD (Doktor filozofie), Profesor, Kazašská univerzita Mezinárodních vztahů a světových jazyků, jm. Ablai chána, Ústavu filozofie, politologie a religionistiky (*Kazachstán*)

Oana Kamelie Serban, PhD, Univerzita Bukurešťská (*Rumunsko*)

Viorel Vizerianu, Univerzita Bukurešťská (*Rumunsko*)

Oleksii Kchalapsis, Ph.D., Doktor filozofie, profesor, Národní hutní akademie Ukrajiny (*Ukrajina*)

Taras Goncharuk, Doktor historie, profesor, Odesská Národní univerzita jm. I.I. Mečnikova (*Ukrajina*)

Liudmyla Kormyč, PhD., Doktor historie, profesorkyně, Národní univerzita "Odeská právnická akademie" (*Ukrajina*)

Yrii Kotliar, PhD., Doktor historie, profesor, Černomorská státní univerzita jm. Petra Mohyly (*Ukrajina*)

Yevgen Kuzmin, PhD., Doktor historie, muzeum Jad-Vašem (*Izrael*)

Mykola Russev, PhD., Doktor historie, Vyšší antropologická škola, Chisinau (*Moldova*)

Andrzej Strojnowski, PhD., Doktor historie, Akadémie im. Jana Długosza, Częstochow (*Polsko*)

Oleksandr Bezručko, doctor v oboru umění, profesor, Kyjivská nacionální univerzita kultury a umění (*Ukrajina*)

Volodymyr Horpenko, PhD., doctor v oboru umění, professor, Kyjivská nacionální univerzita kultury a umění (*Ukrajina*)

Jurij Loshkov, PhD., doctor v oboru umění, profesor, Charkivská Statní Akadémie umění (*Ukrajina*)

Časopis je indexovaný v mezinárodních scientometrických databázích Index Copernicus International Journals Master List: <https://journals.indexcopernicus.com/search/details?id=46666>

Editorial Policy

The European philosophical and historical discourse is international Journal dedicated to researches on topical issues of modern philosophy, history of philosophical thought, cultural studies, theory and philosophy of history, analysis of historical processes in particular regions of the world, including history of Central and Eastern Europe countries. The Journal aims at publishing of high quality articles that may bring innovative and significant theoretical, conceptual, methodological and empirical contribution to relevant scientific fields. The Journal works with anonymous peer-review system that verifies scientific quality of submitted articles.

The European philosophical and historical discourse has a particular interest in interdisciplinary researches in the field of philosophy, cultural studies and history, but by no means restricts its interests to these spaces. Researches in the field of advanced and promising directions of history such as oral history and digital history are also welcomed.

The European philosophical and historical discourse accepts original materials which are not under consideration elsewhere at the time of submission and does not accept already published materials.

Editorial Committee:

Editor In Chief

Mykola Zhurba, D.Sc. in Philosophy Science, professor, University of Manitoba Department of German and Slavic Studies (*Canada*)

Deputy Editor In Chief

Mykola Polovyi, D.Sc. in Political Science, Professor, Comenius University (*Slovakia*)

Technical Editor

Maryna Kalashlinska, International Cooperation Centre of the Lublin City Office (*Poland*)

Administrative Editor

Alina Polukhina, PhD in Political Science, Department of Expert Analytical Activities, Georgian-Ukrainian Expert Center (*Ukraine*)

Editorial Board

Oksana Dovhopolova, ScD in philosophy, professor, Odessa National I.I. Mechnikov University (*Ukraine*)

Rustem Kadyrzhanov, ScD in philosophy, Professor, Kazakh Ablai khan University of International Relations and World Languages; Institute of Philosophy, Political Science and Religious Studies (*Kazakhstan*)

Oana Camelia Serban, PhD in philosophy, University of Bucharest (*Romania*)

Viorel Vizureanu, PhD, professor, University of Bucharest (*Romania*)

Oleksii Halapsys, ScD in philosophy, professor, The National Metallurgical Academy of Ukraine (*Ukraine*)

Taras Honcharuk, ScD in history, professor, Odessa National I.I. Mechnikov University (*Ukraine*)

Liudmyla Kormych, ScD in history, professor, The National University "Odessa Law Academy" (*Ukraine*)

Yurii Kotliar, ScD in history, professor, Petro Mohyla Black Sea State university (*Ukraine*)

Yevhen Kuzmin, PhD in history, Yad Vashem Museum (*Israel*)

Mykola Russiev, ScD in history, High Anthropological School (*Moldova*)

Andrzej Stroinovskiy, ScD in history, professor, Jan Dlugosz Academy (*Poland*)

Oleksandr Bezruchko, Doctor of Arts, Professor, Kyiv National University of Culture and Arts (*Ukraine*)

Volodymyr Horpenko, Doctor of Arts, Professor, Kyiv National University of Culture and Arts (*Ukraine*)

Yurii Loshkov, Doctor of Arts, Professor, Kharkiv State Academy of Culture (*Ukraine*)

The Journal is indexing by Index Copernicus:

<https://journals.indexcopernicus.com/search/details?id=46666>

EVROPSKÝ FILOZOFICKÝ A HISTORICKÝ DISKURZ

Evidenční číslo: MK ČR E 22312

Vydavatel: BEROSTAV DRUŽSTVO

Vlastislavova 562/15, 140 00, Praha 4 – Nusle

<http://ephd.cz>

Table of contents

SOURCE STUDIES

Larisa Gavrish, SALE OF CLAY PRODUCTS OF POTTERS OF LEFT BANK UKRAINE
IN PUBLICATIONS OF THE SECOND HALF OF THE 19TH – AT THE BEGINNING
OF THE 20TH CENTURY 5

Oksana Lykova, FORMATION OF CERAMOLOGICAL COLLECTIONS IN MUSEUMS
OF UKRAINE (1825 – 1940) 13

HISTORY OF PHILOSOPHY

Volodymyr Polyakov, THE SYMPHONISM OF NIETZSCHE'S WORK "THUS SPOKE
ZARATHUSTRA..." (TO THE 180TH ANNIVERSARY OF THE BIRTH
OF FRIEDRICH NIETZSCHE AND TO THE 140TH ANNIVERSARY
FROM THE TIME THE WORK WAS WRITTEN) 20

REQUIREMENTS TO MANUSCRIPTS (in Czech) 32

REQUIREMENTS TO MANUSCRIPTS (in English) 36

SOURCE STUDIES

DOI: 10.46340/ephd.2023.9.4.1

Larisa Gavrish

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-9830-7059>

Scientific and Research Department of Ceramological Sources «National Archive of the Ukrainian Pottery» of the Center of the Ukrainian Pottery Heritage Preservation of the National Museum and Preserve of the Ukrainian Pottery, Opishnia, Poltava Region, Ukraine

SALE OF CLAY PRODUCTS OF POTTERS OF LEFT BANK UKRAINE IN PUBLICATIONS OF THE SECOND HALF OF THE 19TH – AT THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY

Лариса Гавриш

Науково-пошуковий відділ керамологічних джерел «Національний архів українського гончарства» Центру збереження гончарної спадщини України Національного музею-заповідника українського гончарства, Опішня, Полтавщина, Україна

ЗБУТ ГЛИНЯНИХ ВИРОБІВ ГОНЧАРІВ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ У ПУБЛІКАЦІЯХ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

The proposed article presents generalized material on the historiography of the sale of clay products by potters of the Left Bank Ukraine. Territorially, the study covers Kharkiv, Chernihiv, Poltava and Kyiv Governorates, where pottery became the most widespread. Chronologically, the late 19th century and the early 20th century, the period when scientific papers containing information on the subject under study appeared en masse. The analysis of the literature made it possible to draw conclusions about the dispersion and certain fragmentation of the materials on the researched issue, which determined the purpose of the proposed research. It was established that most of the research was carried out at the initiative of governorate council institutions. It was found out that the field of view of the scientists included both separate centers (Shatryshche and Oleshnya in Chernihiv region, Opishnya in Poltava region), and separate regions (Kupyansk and Okhtyrka Districts in Kharkiv region, Romny and Lokhvytsya Districts in Poltava region). Some intelligences are completely devoted to the comprehensive study of the pottery industry of the governorate (Poltava Governorate, Kyiv Governorate), or those, that contain information about pottery in the context of other crafts (Chernihiv Governorate, Kharkiv Governorate). The author observed that almost all analyzed sources contain information on the researched issue to a greater or lesser extent. It was found out that potters used wholesale and retail methods of sale, exchange and sale for cash as forms of sale; not only producers were involved in the process, but also intermediaries, buyers, chumaks, pot carriers. Based on the studied sources, it was found that some of them have information about sales areas, retail prices, and information about the metrological and terminological system for distinguishing tableware by size at the time of sale. It was established that researchers often used the works of their predecessors to compare the obtained data. It was found that surveys of the pottery industry in various provinces were most often carried out by government council statisticians, geologists, ethnographers.

Keywords: sales, pottery, Kyiv region, Poltava region, Kharkiv region, Chernihiv region, earthenware, potter.

Постановка проблеми. У Російській імперії внаслідок реформ, проведених у 1860-х роках, розпочалися зміни в політичному й соціально-економічному житті країни. Кустарні промисли, зокрема гончарний, стали об'єктом вивчення державними установами (Російське географічне товариство, Міністерство державного майна, Департамент Торгівлі та Мануфактур, Міністерство Землеробства й Державного Майна). Починаючи з другої половини 1860-х років активною складовою частиною дослідницького руху стали земства. Саме вони почали здійснювати статистичні та економічні обстеження кустарних промислів, окреслювати шляхи по вдосконаленню та вирішенню нагальних проблем. Матеріали, зібрані істориками, етнографами, статистами, геологами друкувалися у збірниках, виходили окремими виданнями.

Мета дослідження – узагальнити й охарактеризувати публікації другої половини XIX – початку XX століття, які містять інформацію про збут глиняних виробів гончарів Лівобережної України.

Виклад основного матеріалу. Першим відомим дослідженням окремого гончарного осередку не тільки на Чернігівщині, а й на Лівобережжі загалом, стала стаття Павла Маєвського «Горшечный промысел в с. Шатрицах» (1862), що була вміщена в «Памятной книжке Черниговской губернии»¹. Автор дав стисло характеристику гончарного промислу с. Шатрище Новгород-Сіверського повіту. У контексті дисертаційного дослідження важливими є матеріали про збут глиняних виробів: ціни на горщики, регіони продажу, обмін посуду на «хліб». Зазначено також яким чином гончарі транспортували вироби. Автор подав типовий склад окремої рахункової одиниці при продажу – «сотні». Стаття Павла Маєвського «Горшечный промысел в с. Шатрицах» має велике значення для вивчення гончарства Чернігівщини у досліджуваній період. Вона єдина містить досить повну інформацію про збут гончарних виробів у окремому осередку Чернігівської губернії у другій половині XIX століття. Окрім того, публікація стала джерелом інформації для багатьох дослідників та земських спеціалістів, які потому вивчали кустарний промисел досліджуваної території.

1877 року при Харківському губернському статистичному комітеті було засновано Комісію з дослідження кустарної промисловості в губернії. 1882 року вона, за підтримки губернського земства, почала видання своїх праць. Другий том «Трудов комиссии по исследованию кустарных промыслов Харьковской губернии» (1883)² був присвячений Куп'янському повіту. Автор праці – Лев Соколовський – подав серед іншої інформацію про гончарний промисел слобід Гороховатка й Гаврилівка. Для систематизації матеріалу про гончарство дослідник використав складену 1880 року спеціальну програму для групування інформації після обстеження промислу. VII розділ згаданої програми було присвячено саме збуту³. Його питання мали на меті визначити способи й форми збуту кустарних виробів та ареали їх продажу. У результаті обстеження було виявлено, що в осередку гончарі користувалися переважно оптовим способом продажу глиняних виробів перекупникам (вказано їх імена) з інших населених пунктів. Рідше здійснювався продаж у роздріб дружинами гончарів зазвичай на ярмарках у навколишніх селах. Дослідник пояснив це тим, що для горохуватських і гаврилівських майстрів основним заняттям було землеробство, тому вони намагалися витратити якомога менше часу на реалізацію власної глиняної продукції. Лев Соколовський подав інформацію про такий спосіб продажу глиняних виробів як обмін на зерно. Відносно ареалу поширення зазначено, що збут на момент обстеження мав переважно місцевий характер, тоді як у 1850-х роках, за свідченнями респондентів, гончарі возили свій товар для продажу на Південь⁴. Якщо порівняти викладений Левом Соколовським матеріал із питаннями вищезгаданої програми, то слід зазначити, що всі пункти мають стисле інформативне наповнення, даючи лише загальну характеристику збуту глиняних виробів на досліджуваній території.

1885 року вийшов друком третій том «Трудов комиссии по исследованию кустарных промыслов Харьковской губернии». Матеріали, підготовлені етнографом, краєзнавцем, письменником і садівником Олександром Твердохлібовим (Твердохлібом), були присвячені

¹ Маевский, П. (1862). Горшечный промысел в с. Шатрицах. *Памятная книжка Черниговской губернии*. Чернигов: Изд. Черниг. губернского стат. ком., 87-90.

² Соколовский, Л. (1883). Гончары в Купянском уезде в 1880 году. *Труды комиссии по исследованию кустарных промыслов Харьковской губернии*. Харьков: Типография Губернского правления, II, 33-57.

³ Там само, 32.

⁴ Там само, 55.

кустарним промислам Охтирського повіту¹. Поруч з історичними, технологічними, статистичними даними про гончарний промисел у місті Охтирка та селах Боромля, Котельва, Куземин, Богодухів автором подано інформацію й про продаж глиняних виробів у осередках. Про збут посуду охтирських гончарів Олександр Твердохлібов з'ясував наступне: склад сотні простого посуду із зазначенням роздрібних цін на вироби та її оптової вартості, асортимент, кількість і ціни полив'яних виробів у великому горні і його оптову вартість. Автор зазначив, що для осередків Охтирського повіту є кілька характерних способів збуту гончарних виробів: роздрібний продаж і обмін самими виробниками, оптовий збут за участі скупників (зокрема, чумаків). За твердженням дослідника, продаж за участі чумаків займає особливе місце в системі збуту котельвського посуду. Олександр Твердохлібов зафіксував імена посередників, подав економічні показники, що доводять вигідність заняття перевізницьким промислом. Подано інформацію й про таке явище, як оптовий перепродаж глиняних виробів, привезених з інших осередків, у населених пунктах, де гончарство не набуло значного поширення. Оскільки в такому випадку, за свідченням автора, переважає оптовий продаж, то подано інформацію про ціну й склад валківської простої сотні, опішнянських кругової й рядової сотень і вартість полив'яної й простої сотень охтирського й котельвського посуду та простої сотні глиняного посуду зі Станичного. Зафіксовано імена осіб, що постійно займалися перепродажем вищезазначеного товару. Праця Олександра Твердохлібова була найбільш інформативно наповнена з досліджуваного питання про окремому гончарному району кінця XIX століття.

1887 року Харківським губернським статистичним комітетом було проведено комплексне обстеження кустарних промислів губернії. Узагальнений матеріал висвітлено в статті Ніла Савицького «Кустарные промыслы в Харьковской губернии», уміщеній у II випуску «Харьковского сборника», літературно-наукового додатку до «Харьковского календаря» (1888)². Окрім інформації про кількість гончарів по осередках, можна дізнатися й про ареали збуту їх продукції (у розповсюджених по волосних правліннях анкетних бланках була спеціальна графа «Головні місця збуту»)³. На підставі зібраних даних можна зробити висновки, що глиняні вироби продавали переважно на місцевих торгах, возили в сусідні губернії, рідше на Південь та в Область Війська Донського. Стверджувати про повноту зазначеного матеріалу не можна, оскільки керівництво деяких повітів формально поставилось до виконання завдання Харківського губернського статистичного комітету й тому або взагалі не подало інформацію (відповіді отримали від 223 із всього 263 повітів губернії), або ж дані були неповними.

Вивчення гончарного промислу Полтавщини почалося з ініціативи Полтавського статистичного комітету. Він поставив перед етнографом, статистом Віктором Василенком завдання: зібрати статистичну та економічну інформацію про містечко Опішне. Робота була виконана, й узагальнений звіт «Местечко Опішня Зеньковского уезда Полтавской губернии: Статико-экономический очерк» був надрукований у Полтаві 1889 року⁴. Слід справедливо зауважити, що першим дослідником гончарного промислу Полтавщини став викладач Харківського університету Анастасій Зайкевич. За фінансового сприяння Полтавського губернського земства він 1879 року обстежив Миргородський, Лохвицький, Зіньківський і Полтавський повіти. За результатами експедицій мав вийти звіт «О гончарном производстве», який, на жаль, Анастасій Зайкевич так і не підготував.

Праця Віктора Василенка стала одним з перших досліджень про особливості збуту готової продукції гончарями найбільшого в губернії гончарного осередку. У ній уміщено дані про кількість гончарів, горшковозів, чумаків; склад та вартість таких рахункових одиниць як «сотня» та «сотня з укладом» для полив'яного і неполив'яного посуду; про залучення лихварського капіталу

¹ Твердохлебов, А. Д. (1885). Гончарный промысел в Ахтырском уезде в 1881 году. *Труды комиссии по исследованию кустарных промыслов Харьковской губернии*. Харьков: Типография Губернского правления, III, 1-52.

² Савицкий, Н. (2010). Кустарные промыслы в Харьковской губернии (К географии местных кустарных производств). *Харьковский сборник. Литературно-научное приложение к «Харьковскому календарю» на 1888 г.* Харьков: САГА, 38, VI, 266; X, 288, 2. (Репринтное издание. Харьков : Типография губернского правления, 1888), 249-266.

³ Там само, 249.

⁴ Василенко, В. И. (1889). *Местечко Опішня, Зеньковского уезда, Полтавской губернии. Статистико-экономический очерк*. Полтава: Типография Губернского Правления, 40.

у виробництво. Дослідник окреслив ареали збуту для опішнянської кераміки та зазначив, що її не тільки продавали за готівку а й послуговувалися натуральним обміном.

1893 року Полтавське губернське земство доручило краєзнавцю, археологу, члену Імператорського Московського товариства любителів природознавства, антропології й етнографії та Московського археологічного товариства, співробітнику Природничо-історичного музею Полтавського губернського земства Івану Зарецькому здійснити комплексне обстеження гончарного промислу губернії. Підсумком роботи дослідника стала монографія «Гончарный промысел в Полтавской губернии» (1894)¹.

Роботу дослідник почав з підготовки спеціальної програми вивчення гончарного промислу, яку доповнили члени земської управи. Було обстежено близько 900 дворів у 17 поселеннях (через початок жнив необстеженими залишилися 2 осередки – Хомутець і Попівка Миргородського повіту). Усі статистичні дані про економіку гончарного промислу було зафіксовано на спеціально розроблених статистичним бюро земства «вопросных карточках».

Зібраний матеріал став основою унікальної по своєму змісту першої на теренах Російської імперії керамологічної монографії. У ній також уперше детально відображено інформацію про збут гончарних виробів окремо взятого регіону. Дослідник порівняв гончарне наповнення горнів та сотень при гуртовому продажі в різних населених пунктах, подав інформацію про кількість гончарів за їх спеціалізацією, з зазначенням об'єму та асортименту їх продукції; вказав реалізаційні ціни по кожному виду посуду. Регіонам збуту Іван Зарецький присвятив окремий розділ з відповідною назвою. У ньому окреслено ареали збуту для гончарів Зіньківського, Миргородського, Лохвицького та Роменського повітів. У додатках ця інформація деталізована у вигляді таблиці (вказано місце проживання, спеціалізація та кількість гончарів, що реалізують свою продукцію у конкретному місці).

Наприкінці XIX століття дослідження гончарства Чернігівської губернії поновились. 1897 року було опубліковано результати обстеження гончарного промислу регіону геологом і ґрунтознавцем, засновником глинознавства, професором Петром Земятченським, яке він здійснив за дорученням Міністерства Землеробства та Державного Майна у 1896 році². У звіті згадано кожний гончарний осередок губернії: поряд з детальною інформацією про поклади та технічну характеристику глин, є матеріали, що стосуються досліджуваного питання. Вказано ареали збуту гончарних виробів майстрів із с. Осьмаки, зазначено, що вони при цьому послуговуються роздрібним продажем та натуральним обміном. Указано причини, через які гончарі Глухова не змогли забезпечити потребу місцевого населення в посуді, тому його почали завозити з сусідніх осередків і навіть з Києва. Зазначено ареали продажу посуду тулиголовських гончарів. Майстри Микільської Слобідки мали, за інформацією Петра Земятченського, постійний ринок збуту своїх виробів – м. Київ, який був за 8 верст від села. Гончарі с. Шатрище розширили ареали збуту (якщо порівнювати з даними вище згадуваної статті Павла Маєвського).

Дослідження гончарства Чернігівщини продовжились наступного, 1898 року, коли інженером-технологом Наполеоном Пакульським було опубліковано «Краткие очерки кустарных промыслов Черниговской губернии». Розділ «Обработка минералов» містить інформацію про гончарство регіону³. Разом з детальною характеристикою родовищ глин, економічних показників кустарного промислу подано й інформацію про збут глиняних виробів. Наполеон Пакульський розумів важливість «розумно організованого збуту виробів»⁴, який, на його думку, був неможливим без дешевого кредитування кустарів, організації складів гончарних виробів для подальшого їх продажу. Дослідник зафіксував інформацію, що на Чернігівщині збутом займалися як самі гончарі, так і перекупники. Зазначено, що перекупники частіше послуговувалися натуральним обміном. Дослідник зафіксував ціни на вироби при роздрібному продажі та вказав місці збуту глиняних виробів. Подаючи матеріал про обмін гончарних виробів на «хліб», автор послуговувався інформацією зі вже згадуваної

¹ Зарецкий, И. А. (1894). *Гончарный промысел в Полтавской губернии*. Полтава: Типо-литография Л. Фришберга, II, 126; XXXIII, VI, II.

² Земятченский, П. А. (1897). О залежах глины в районах кустарного гончарного производства в Черниговской губернии. *Отчёты и исследования по кустарной промышленности в России*. Санкт-Петербург: Типография В. Киршбаума, IV, 216-244.

³ Пакульский, Н. А. (1898). *Краткие очерки кустарных промыслов Черниговской губернии*. Киев: Типография И. И. Горбунова, IV, 119.

⁴ Там само, 94.

статті Павла Маєвського. Цікаво, що роздрібні ціни на глиняний посуд, порівняно з часом написання статті Маєвським, а це період у 36 років, зросли в середньому майже вдвічі.

Справу Павла Маєвського з вивчення окремих гончарних осередків Чернігівської губернії 1899 року продовжив етнограф Микола Могильченко. Його стаття «Гончарство в с. Олешні у Чернігівщині» була вміщена в 1-му томі «Матеріялів до українсько-руської етнології»¹. Про збут в ній згадано, на жаль, побіжно, в одному абзаці: подано пояснення до ілюстрації, де зображено гончаря на ярмарку в Чернігові (вказано на нарощений шалівкою віз з перекладеним соломомо посудом, підготовленим для продажу).

Збут гончарної продукції кустарів Київщини чи не вперше в поле зору дослідників потрапив на межі століть, коли в 6-му томі «Отчетов и исследований по кустарной промышленности в России» за 1900 рік було оприлюднено статтю професора Петра Земятченського «Гончарные глины и каолиновые образования Киевской губернии»². Основою дослідження стали матеріали, зібрані за дорученням відділу сільської економіки і сільськогосподарської статистики. Щодо збуту автору вдалося зафіксувати інформацію про таку одиницю оптового продажу глиняного посуду як «штука» (с. Романівка Уманського повіту), ареали збуту виробів гончарів Чигиринського повіту, зокрема Цвітного, Янівки, Полуднівки, Дибинець Канівського повіту.

Продовжуючи роботу з дослідження гончарства Полтавської губернії, розпочату Віктором Василенком та Іваном Зарецьким, Сергій Лисенко оприлюднює дослідження «Очерки домашних промыслов и ремесел Полтавской губернии. Выпуск 2-й. Роменский уезд» (1900)³ та «Очерки домашних промыслов и ремесел Полтавской губернии: Промыслы Лохвицкого уезда» (1904)⁴. Значна частина матеріалів була присвячена гончарству. Досліднику вдалося зафіксувати інформацію про роль земства в розвитку гончарного промислу й налагоджені збуту кераміки; про ярмарки і товари на них, серед яких і глиняний посуд з різних осередків. Дослідник вказав, звідки везуть посуд самі гончарі, а звідки перекупники; склад та різновиди посуду в горнах різної величини, їх ціни при оптовому продажі. Є інформація про кількість гончарів, що самостійно збувають свій товар, та про скупників, ціни на товар при роздрібній торгівлі та еквіваленти при обміні на хліб. Цінність дослідження, безсумнівно, і в тому, що Сергій Лисенко не тільки зібрав статистичні та етнографічні дані, а й порівняв їх із матеріалами, зібраними свого часу Віктором Василенком та Іваном Зарецьким, зробивши висновки про динаміку розвитку гончарного промислу Полтавської губернії.

На початку ХХ століття до вивчення кустарних промислів долучилися етнографи. Зокрема, гончарство деяких осередків Харківщини потрапило в поле зору Миколи Сумцова. Інформацію з досліджуваного питання зустрічаємо в «Очерках народного быта. (Из этнографической экскурсии 1901 г. По Ахтырскому уезду Харьковской губернии)»⁵ (1902) та «Слобожане. Историко-этнографическая развідка»⁶ (1918). Із загального масиву інформації можна виокремити матеріали про продаж гончарних виробів. Етнограф описав ярмарковий асортимент котелевських гончарів, саме ярмарковими потребами пояснив наявність оберегового зображення хреста, нанесеного технікою ритування, на глечиках з Межирічі й Боромлі. З опису товарів, якими торгували на ярмарку в Боромлі, дізнаємося, що глиняні свистуни були привезені із Курщини (с. Кожля Льговського повіту, де мешкали нащадки переселенців із Полтавщини). Ця інформація може бути цінною для музейних працівників і використаною при атрибуції експонатів. Микола Сумцов зафіксував важливу інформацію про метролого-термінологічне розрізнення глиняного посуду за величиною. У розділі про торгівлю та ярмарки уміщено інформацію про асортимент гончарних виробів, який можна було зустріти на торгах. У дослідженні питання збуту гончарних виробів окремих інтерес викликають

¹ Могильченко, М. (1899). Гончарство в с.Олешні у Чернігівщині. *Матеріяли до українсько-руської етнології*, 1, 53-67.

² Земятченский, П. А. (1900). Гончарные глины и каолиновые образования Киевской губернии. *Отчеты и исследования по кустарной промышленности в России*. Санкт-Петербург: Типография В. Киршбаума, VI, 308-328.

³ Лисенко, С. И. (1900). *Очерки домашних промыслов и ремесел Полтавской губернии: Роменский уезд*. Одесса: Славянская типография Н. Хрисогелос, 2, 540.

⁴ Лисенко, С. И. (1904). *Очерки домашних промыслов и ремесел Полтавской губернии: Промыслы Лохвицкого уезда*. Полтава: Типо-литография Торгов. Дома Л. Т. Фришберг, 3, 194.

⁵ Сумцов, Н. Ф. (1902). *Очерки народного быта (Из этнографической экскурсии 1901 года по Ахтырскому уезду Харьковской губернии)*. Харьков: Типо-литография Печатное Дело, 57.

⁶ Сумцов, М. Ф. (1918). *Слобожане. Историко-этнографическая развідка*. Харків: Союз, 240.

вигуки, якими супроводжують процес торгів продавці кераміки. У роботі Миколи Сумцова зустрічаємо цікавий варіант закликання: «Той возом їде та кричить – по глину! по глину!, а на зустріч йому викрикує – по горшки! по горшки!...»¹.

У 1903 році у Санкт-Петербурзі вийшло багатотомне енциклопедичне видання «Россия. Полное географическое описание нашего Отечества» за редакцією Веніаміна Семенова. Сьомий том, що присвячений географічному, геологічному, історичному та етнографічному опису Малоросії, містить інформацію про гончарний промисел². Стосовно збуту глиняних виробів, Віталій Морачевський, який підготував розділ про промисли населення України, місцями збуту називає ярмарки, базари, міста Малоросії, центр та південь Росії. Реалізують товар самі гончарі та скупники, які часто є кредиторами тих же гончарів, вироби продають горнами, сотнями або поштучно. Дослідником подано пояснення терміну «гончарська сотня», яким користувалися під час продажу, а також розміри заробітків гончарів Полтавської губернії (слід зауважити, що ці дані були взяті із земських звітів за 1898 рік).

Серед методів покращення розвитку гончарного промислу, загалом називались вирішення проблеми із здешевленням палива та оренда чи купівля для гончарів громадських глинищ, установка пристроїв для перемелювання піску, здешевлення кредитів. Про організацію виставок-ярмарків, що було актуально на той період, і чим переймалося Полтавське земство, на жаль, не говориться взагалі. У дослідженні також подана загальна інформація про населені пункти Малоросії, але й тут виникла парадоксальна ситуація: коли в розділі «Промыслы и занятия населения» названі гончарні осередки Полтавщини (Хомутець, Попівка, Гремяча в Миргородському повіті; Опішне, Кижняки (ймовірно, Хижняки), Лазьки, Куземено – в Зіньківському; Глинськ, Поставмуки – в Роменському; Сенча, Городище, Лісова Слобідка – в Лохвицькому), то в розділі «Замечательныя населенные места и местности», говорячи про ці ж самі населені пункти, найчастіше навіть не згадано, що це місця гончарного виробництва. Стосовно ж збуту, є інформація тільки про Опішне: використана цитата з праці професора Петра Земятченського «Каолининовые образования южной России».

1905 року у часописі Етнографічної комісії Наукового товариства імені Шевченка у Львові «Матеріали до українсько-руської етнології» була надрукована стаття етнографа Михайла Русова «Гончарство у селі Опішні, у Полтавщині»³. Ця робота стала результатом вивчення етнографічних особливостей населення Полтавської губернії за дорученням комісії при Полтавському статистичному комітеті з підготовки до XII Археологічного з'їзду в Харкові (1902) членом якої він був. У роботі було описано весь технологічний процес виготовлення глиняних виробів. З точки зору досліджуваного питання, цікавою є інформація про ареали збуту виробів опішненських гончарів, вкладання й перевезення товару до місця продажу, особливості облаштування місця в гончарному ряду на ярмарку в Полтаві, розповсюдження скупництва, обмін горшків на борошно. Ця стаття завершила період земських досліджень гончарного промислу Опішного, що базувалися на матеріалах польових обстежень.

1912 року за дорученням Губернської Земської Управи Миколою Іоновим було здійснене перше комплексне обстеження гончарного промислу Київської губернії. Цьому передував збір інформації про райони поширення гончарства шляхом анкетування на основі запитальника, розробленого Відділом Сільської Економії і Сільськогосподарської Статистики. Матеріали збирали сільські старости та добровільні кореспонденти (переважно вчителі церковно-приходських шкіл). Цього ж року праця «Гончарный промысел в Киевской губернии»⁴ побачила світ. Збуту гончарних виробів автор присвятив окремий розділ «Сбыт изделий. Посредники. Рынки». Автор з'ясував, що продаж скупникам переважав над самостійним збутом гончарями. Інформативною щодо економічної складової гончарства є складена дослідником таблиця по кожному гончарному осередку губернії (зазначено кількість гончарів, кількість горнів, що кожен з них випалює за рік, загальна кількість виготовленого посуду, витрати й валовий дохід та чистий прибуток). Микола Іонов зафіксував склад горна як одиниці лічби при продажу виробів, та сотні мисок в різних осередках. Дослідник зафіксував інформацію про вкладання посуду в «кучі» для

¹ Там само, 84.

² Морачевский, В. В. (1903). Промыслы и занятия населения. *Россия. Полное географическое описание нашего Отечества: Малороссия*. Санкт-Петербург: Издательство А. Ф. Девриена, VII, 127-218.

³ Русов, М. (1905). Гончарство у селі Опішні, у Полтавщині. *Матеріали до українсько-руської етнології*, VI, 41-59.

⁴ Ионов Н. Ф. (1912). Гончарный промысел в Киевской губернии. *Кустарная промышленность в Киевской губернии: Итоги анкетного и местного обследования, произведенного Киевской губернской земской управой по поручению Губернского земского собрания*. К. : тип. насл. К. Круглянского. 1-77.

подальшого перевезення. Досить детально з'ясовано роль скупників у процесі збуту гончарних виробів та вказано на їх негативний вплив на розвиток промислу.

1910 року збором статистичної інформації про професійну зайнятість населення Полтавської губернії (у рамках перепису) зайнявся Микола Ааронський. Він не тільки подав кількісну інформацію, а й зазначив місця та способи збуту гончарного посуду опішнянських майстрів, гончарів Миргородського та Лохвицького повітів¹. Свого часу подібні відомості зібрав Іван Зарецький і, як виявилось, регіони збуту для зазначених осередків суттєво не змінилися, що свідчить про сталість традицій в питанні збуту гончарної продукції у другій половині XIX – на початку XX століття.

Висновки.

Отже, у другій половині XIX – на початку XX століття з'явився значний масив публікацій про гончарний промисел як окремих осередків, так і цілих регіонів. Їхніми авторами були земські працівники, етнографи, археологи. Інформативне наповнення цих праць про збут глиняного посуду різне: від фрагментарних і розпорошених відомостей до досить повного комплексного з'ясування питання по окремих територіях. Варто зауважити, що на сьогодні не виявлено жодної публікації, яка б уповні відображала особливості продажу глиняних виробів гончарів Лівобережної України другої половини XIX – початку XX століття.

References:

1. Aaronskiy, N. V. (1916). *Professionalnyye zanyatiya naseleniya Poltavskoy gubernii. Po dannym podvornoj perepisi 1910 goda* [Professional Trades of the Population of the Poltava Region. Based on the Census of 1910]. Poltava: Typographic lithography of the Printing Association. [in Russian].
2. Vasilenko, V. I. (1889). *Mestechko Oposhnia, Zenkovskogo uezda, Poltavskoy gubernii. Statistiko-ekonomicheskij ocherk* [Town of Oposhnia, of Zenkov District, of Poltava Province. Statistical and Economic Feature]. Poltava: Printing house of the Provincial Board. [in Russian].
3. Zaretskiy, I. A. (1894). *Goncharniy promysel v Poltavskoy gubernii* [Pottery Trade in Poltava Province]. Poltava: L. Frishberg's Typographic lithography. [in Russian].
4. Zemyatchenskiy, P. A. (1900). *Honcharnie hliny i kaolynytovie obrazovaniya Kyevskei gubernii* [Pottery clays and kaolinite formations formations of the Kyiv province]. In: *Otchety i izsledovaniya po kustarnoy promyshlennosti v Rossii* [Reports and studies on the handicraft industry in Russia.]. Saint-Petersburg: V. Kyrshbaum's Typography, VI, 308-328. [in Russian].
5. Zemyatchenskiy, P. A. (1897). *O zalezah gliny v rayonah kustarnogo goncharnogo proizvodstva v Chernigovskoy gubernii* [About deposits of clay in the areas of handicraft pottery production in the Chernihiv province]. In: *Otchety i izsledovaniya po kustarnoy promyshlennosti v Rossii* [Reports and studies on handicraft industry in Russia]. Saint-Petersburg: V. Kirshbaum's Tipography, IV, 216-244. [in Russian].
6. Ionov, N. F. (1912). *Goncharniy promysel v Kievskoy gubernii* [Pottery in the Kyiv province]. In: *Kustarnaya promyshlennost v Kievskoy gubernii: Itogi anketnogo i mestnogo obsledovaniya, proizvedennogo Kievskoy gubernskoy zemskoy upravoy po porucheniyu Gubernskogo zemskogo sobraniya* [Handicraft industry in the Kyiv province: Results of a questionnaire and local survey carried out by the Kyiv provincial zemstvo administrative office on behalf of the Provincial Zemstvo Assembly]. Kyiv: K. Kruglyansky's Tipography, 1-77. [in Russian].
7. Lisenko, S. I. (1900). *Ocherki domashnih promyselov i remesel Poltavskoy gubernii: Romenskiy uezd* [The Features on Household Trades in the Poltava Province: Romny District]. Odessa: Slavic printing house, 2. [in Russian].
8. Lisenko, S. I. (1904). *Ocherki domashnih promyselov i remesel Poltavskoy gubernii: Promyisly Lokhvitskogo uezda* [The Features on Household Trades and Crafts of the Poltava Governorate: Trades of Lokhvitsa District]. Poltava: Typographic lithography Trading house «L. T. Frishberg», 3. [in Russian].
9. Maevskiy, P. (1862). *Gorshechniy promysel v s. Shatrishah* [Pottery in the village Shatrishakh]. In: *Commemorative book of Chernigov province*. Chernigov: Publishing house of the Chernigov provincial statistical committee, 87-90. [in Russian].
10. Mogilchenko, M. (1899). *Goncharstvo v s. Oleshni u Chernigovschini* [Pottery in the Village of Oleshnya in Chernihiv Governorate]. In: *Materiyali do ukrayinsko-ruskoyi etnologiyi* [Materials for Ukrainian-Russian ethnology], I, 53-67. [in Ukrainian].
11. Morachevskiy, V. V. (1903). *Promyisly i zanyatiya naseleniya* [Crafts and occupations of the population]. In: *Russia. Complete geographical description of our Fatherland: Malorossiya*. Saint-Petersburg: A. F. Devrien's Publishing house, VII, 127-218. [in Russian].

¹ Ааронский Н. В. (1916). *Профессиональные занятия населения Полтавской губернии. По данным подворной переписи 1910 года*. Полтава : Типо-литография Т-ва Печатного Дела. 237.

12. Pakulskiy, N. A. (1898). *Kratkie ocherki kustarnyih promyislov Chernigovskoy gubernii* [Short Features of Household Trades in Chernigov Governorate]. Kyiv: I. I. Gorbunov's Publishing house. [in Russian].
13. Rusov, M. (1905). Honcharstvo u seli Oposhni, u Poltavshchyni [Pottery in the Village of Oposhnya, in the Poltava Region]. In: *Materialy do ukrainsko-ruskoj etnologii* [Materials for Ukrainian-Russian ethnology], VI, 41-59. [in Ukrainian].
14. Savitskiy, N. (2010). Kustarnyie promyisly v Harkovskoy gubernii (K geografii mestnyih kustarnyih proizvodstv) [Handicrafts in the Kharkov Governorate (On the Geography of Local Handicrafts)]. In: *Kharkovskiy sbornik. Literaturno-nauchnoe prilozhenie k «Harkovskomu kalendaryu» na 1888 g.* [Kharkov collection. Literary and scientific supplement to the "Kharkov calendar" for 1888]. Kharkiv: SAGA, VI. (Reprintnoe izdanie. Kharkiv: Tipografiya gubernskogo pravleniya, 1888 [Reprint edition. Kharkiv: Printing house of provincial government, 1888]), 249-266. [in Russian].
15. Sokolovskiy, L. (1883). Goncharyi v Kupyanskom uezde v 1880 godu [Potters in Kupiansk District in 1880]. In: *Trudy komisii po issledovaniyu kustarnyih promyislov Harkovskoy gubernii* [Proceedings of the commission for the study of handicrafts of the Kharkov province]. Kharkiv: Printing house of the Provincial Board, II, 33-57. [in Russian].
16. Sumtsov, M. F. (1918). *Slobozhane. Istoriko-etnografichna rozvidka* [The Slobodian Ukrainians: a Historical and Ethnographic Research]. Kharkiv: Union. [in Ukrainian].
17. Sumtsov, N. F. (1902). *Ocherki narodnogo byita (Iz etnograficheskoy ekskursii 1901 goda po Ahtyrskom uezdu Harkovskoy gubernii)* [Sketches of Folk Life (From an Ethnographic Excursion in 1901 to the Okhtyrka District of the Kharkov Governorate)]. Kharkiv: Typographic lithography «Printing Business». [in Russian].
18. Tverdohlebov, A. D. (1885). Goncharnyyi promysel v Ahtyrskom uezde v 1881 godu [Pottery Craft in Okhtyrka District in 1881]. In: *Trudy komisii po issledovaniyu kustarnyih promyislov Harkovskoy gubernii* [Proceedings of the commission for the study of handicrafts of the Kharkov province. Kharkiv: Printing house of the Provincial Board], III, 1-52. [in Russian].

DOI: 10.46340/ephd.2023.9.4.2

Oksana LykovaORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-7839-0200>*National Museum of Ukrainian Pottery, Opishne, Ukraine***FORMATION OF CERAMOLOGICAL COLLECTIONS
IN MUSEUMS OF UKRAINE (1825 – 1940)****Оксана Ликова***Національний музей-заповідник українського гончарства, Опішне, Україна***ФОРМУВАННЯ КЕРАМОЛОГІЧНИХ КОЛЕКЦІЙ
У МУЗЕЯХ УКРАЇНИ (1825 – 1940)**

Pottery has an important place in the life of Ukrainians from ancient times to the present day. Currently, many Ukrainian museums have formed departments that have accumulated earthenware, pottery tools and devices, etc. In 1986, the only specialized all-Ukrainian museum of the relevant direction was created. This is the National Museum of Ukrainian Pottery in Opishne. However, ceramological collections of Ukraine have not yet become the subject of comprehensive scientific research. The article describes the main methods of forming ceramological collections in Ukraine from the first private collections, which became the prototypes of museum collections, to the beginning of the Second World War on the territory of Ukraine. The factors of their formation have been sorted out. The foundation of the first ceramics collections in archaeological and university museums was described. Attention is focused on the creation of the first museum of ancient pottery in the Left-Bank Ukraine in a pottery workshop in Opishne in 1904. The author examines museums with the largest collection of ceramics. The history of the formation of ceramological collections in the pre-war period is described briefly, with regard to the modern National Museum of Ukrainian Decorative Folk Art (Kyiv), Chernihiv Historical Museum of V. Tarnovskiy (Chernihiv), Dnipro National History Museum of D. Yavornytsky (Dnipro), the Museum of Ethnography and Crafts (Lviv). Among the main ways of replenishing collections, the author marks the following ones: gifts, nationalization of private collections, archaeological and ethnographic expeditions, and purchases at trade shows and private parties. Attention is focused on the active export of traditional Ukrainian ceramics by the Russian government in the late 19th and early 20th centuries. It was determined that almost all collections of ceramics in the studied period were formed unsystematically, by the efforts of enthusiasts. In the end, the main stages of the formation of ceramic collections in Ukraine in the specified period are highlighted.

Keywords: ceramics, formation of the ceramological collection, the museum, Ukraine.

Постановка проблеми. Серед чималої кількості музеїв різного спрямування в Україні існує лише один спеціалізований музей, у якому всебічно представлено гончарство – Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному (далі – Музей-заповідник) (1986). У музеях декоративно-ужиткового мистецтва, краєзнавчих, історичних, музеях-скансенів, якщо й побутують розділи кераміки, то там здебільшого спостерігається хаотичне накопичення глиняних виробів. Три регіональні музеї гончарного мистецтва – Коболчинський районний музей гончарства (Коболчин, Чернівеччина, 2008), Музей гончарного мистецтва імені Олексія Луцишина Вінницького обласного художнього музею (Вінниця, 2005), Музей гончарного мистецтва (Музей-садиба братів Герасименків) (Новоселівка, Вінниччина, 1988) – фрагментарно представляють гончарство певних регіонів. Співробітники вищезазначених інституцій ніколи не ставили перед собою завдання відтворення історичного розвитку гончарства як явища української культури, становлення й еволюції технології, формотворення й орнаментики гончарного ремесла. Не було поставлено також завдання презентації традиційного побуту гончарів (музеї архітектури й побуту просто неба є винятком з правила).

Перебувають керамологічні колекції в Україні і у володінні приватних осіб. До складу керамологічних колекцій входять не лише вироби з глини, а й інструменти й пристрої, які гончар використовує у своїй роботі, фото-, фоно-, відео-, аудіоматеріали, пов'язані з життям і творчістю майстрів та їх сімей тощо.

Керамологічні колекції України ще не ставали предметом комплексного наукового дослідження. Майже до кінця ХХ століття дослідники не розглядали питання, що стосувалися формування, розвитку й збереження керамологічних колекцій. Загальні відомості про історію їхнього формування та стан можна знайти в працях, присвячених етнографічній діяльності музеїв. І лише на межі ХХ–ХХІ століть почали з'являтися публікації, у яких розглядалися окремі аспекти формування колекцій і їх наповнення в окремих музейних зібраннях України (переважно, це зібрання музеїв Києва, Львова й Опішного).

Мета дослідження – окреслити історію формування й основні способи наповнення керамологічних колекцій від заснування перших зібрань до початку Другої світової війни на території України.

Виклад основного матеріалу. Формування прототипів керамологічних колекцій розпочалося ще у ХVІІІ столітті. У той час збирання пам'яток української старовини й мистецтва набуло поширення серед тодішньої козацької старшини¹, переважно з метою оздоблення помешкання. Кераміка в цих первісних збірках, зазвичай, становила лише незначний відсоток, переважали фарфорові й фаянсові вироби. Подібні зібрання здебільшого слугували для оформлення інтер'єрів будинків. Однак колекціонування цього періоду відіграло важливу роль в історії розвитку керамологічних колекцій України: воно сприяло збиранню й збереженню у певних місцях цінних предметів. Частина цих колекцій уже у ХVІІІ столітті, а переважна більшість – у ХІХ столітті, лягли в основу державних музеїв.

На думку керамолога Анатолія Гейка, першим музеєм в Україні варто вважати установу, що існувала в Миколаєві, – «Кабінет рідкісних предметів при Чорноморському гідрографічному депо в Миколаєві»². Першим археологічним музеєм в Україні став Одеський історичний археологічний музей (1825). Майже водночас з ним, 1826 року, розпочав свою діяльність Керченський музей старожитностей, основою якого стала приватна збірка археолога Павла Дюбрюкса. На території південної України проводилися перші успішні археологічні розкопки, що сприяли поповненню колекцій із віднайдених артефактів. На цю обставину в першій третині ХХ століття звертали увагу дослідники. «Музеї, організації, що фактично найбільш пристосовані для охоронної й дослідчої роботи, теж захоплюються переважно розкопками, які швидко й значно збільшують музейні колекції», – писав 1927 року Данило Щербаківський³. Здебільшого колекціонували археологічну кераміку.

Упродовж 1830-х років колекції кераміки почали формувати при університетах. 1835 року у Харкові вперше як один із обов'язкових навчально-допоміжних університетських відділів з'явився «Музей прекрасних мистецтв та старожитностей»⁴. Завдяки діяльності тамтешнього гуртка «Любителі української народності», при музеї в середині ХІХ століття було сформовано Відділ місцевої історичної старовини, де «поряд з археологічними пам'ятками зосереджувалися і культурно-побутові предмети»⁵. Це були перші прояви зацікавлення речами, якими користувалися в побуті. 1836 року в Музеї старожитностей Київського університету теж було покладено початок комплектуванню колекцій кераміки. Завідувач музею Кіндрат Лохвицький намагався акумулювати всі наявні в університеті предмети й систематизувати їх: «Він завів спеціальні книги для запису речей, в яких фіксував не тільки назви предметів, а й місце і час їх знахідки, прізвище людини, від якої вони надійшли»⁶. Це були перші кроки на шляху наукової музеєфікації предметів із фіксуванням якомога повнішої інформації про них. У перші роки свого існування музей поповнювався за рахунок численних пожертвувань і археологічних розкопок, якими керували викладачі університету.

¹ Старшина – найвища державна адміністрація в Гетьманщині ХVІІ–ХVІІІ століть. Представники генеральної старшини вирішували основні політичні, адміністративні та військові питання, проводили дипломатичні зустрічі, відали фінансами та судовими організаціями тощо, тобто були представниками місцевої влади.

² Гейко, А. (2019). *Історія української археологічної керамології (кінець ХVІІІ століття–1917)*. Опішне: Українське Народознавство, 49.

³ Щербаківський, Д. (1990). Культурні цінності в небезпеці. *Наука і культура. Україна*, 24, 286–294.

⁴ Скрипник, Г.А. (1989). *Етнографічні музеї України. Становлення і розвиток*. Київ: Наукова думка, 15.

⁵ Там само, 16.

⁶ Федорова, Лариса. (1992). Перший музей Києва. *Київська старовина*, 3, 82–85.

Колекціям кераміки при Київському й Харківському університетських музеях були притаманні фрагментарність наповнення й поверховість опрацювання. Їхнім головним завданням було упорядкування й опрацювання наявних в установах предметів, а не формування повноцінних керамологічних колекцій. Ці збірки відрізнялися від приватних колекцій і державних музейних закладів тим, що керівництво ними й наукову обробку фондів здійснювали фахівці з відповідною освітою і досвідом роботи зі старожитностями (історики, археологи).

Із середини XIX століття по всій території України окремі особи почали займатися комплектуванням як державних, так і приватних збірок, у тому числі й колекцій кераміки різного тематичного спрямування. Загалом, XIX століття – період формування української нації, загострення уваги до всього українського. За твердженням кандидата історичних наук Лариси Федорової, «становлення музеїв України відбувалося у руслі загальноєвропейського процесу національного й культурного піднесення XIX – початку XX століття, який характеризувався прискоренням формування національної свідомості суспільства, посиленням інтересу до історичного минулого і традицій свого народу, прагненням зберегти його культурні цінності»¹. Однією з причин загострення патріотичних почуттів у представників української інтелігенції стала публікація 1861 року Миколи Костомарова «Две русские народности»² (1861), у якій учений подав порівняльну характеристику росіян і українців, взявши за основу їхні звичаї й обряди, менталітет тощо. Це сприяло посиленню інтересу до українських старожитностей, зокрема до зразків народної кераміки.

Друга половина XIX століття прикметна інтенсивнішим формуванням колекцій кераміки в музеях, незважаючи на те, що українська культура цього періоду жорстко контролювалася цензурою. У цей період неабиякого поширення набув народницький рух, який привертав увагу до життя селян, у зв'язку з чим сприяв вивченню народної культури й побуту, а відповідно, і збиранню предметів традиційного побуту українців, серед яких кераміка займала одне з провідних місць. Ініціатива щодо організації музеїв з керамологічними колекціями належала громадським установам, органам міського й земського самоврядування. Зросла й мережа наукових товариств, статистичних і архівних комісій, діяльність яких була спрямована на збір широкого кола пам'яток, у тому числі й глиняних.

Власне, завдяки місцевим земствам, у періодичних виданнях 1860-х – 1890-х років почали з'являтися публікації про стан гончарства й досягнення гончарів у різних осередках України, роль гончарства в загальноекономічній ситуації регіону, що стало поштовхом для збирання виробів народного гончарства.

Місце розташування музеїв зумовлювало пріоритетність пошуку експонатів. Закономірно, що на території західноукраїнських земель, яка в означуваний період належала до Австро-Угорщини, переважали зразки виробів саме з цього регіону. Територія центральної й південної України на той час входила до складу Російської імперії, тож не випадково в музейних колекціях на цій території переважали відповідні експонати.

Одну з перших колекцій глиняних виробів на території Лівобережної України, яка збереглася до нашого часу, зібрав керамолог Іван Зарецький. Улітку 1893 року він обстежив більшість гончарних осередків Полтавської губернії, зібравши унікальну керамологічну колекцію. До її складу належить майже 130 зразків ужиткового посуду, іграшка, полив'яні мальовані й неполив'яні кахлі (14), зразки глини і матеріалів, використовуваних гончарями (35), гончарні інструменти й пристрої (48). Доповнювалося зібрання кресленнями інструментів і пристроїв, фото, що ілюстрували побут гончарів й основні етапи гончарного виробництва. Восени 1893 року всю колекцію було передано до Полтавського природничо-історичного музею Полтавського губернського земства³. Ця збірка стала підґрунтям першої керамологічної колекції музею, презентуючи різні її складові.

Глиняні вироби на території, що належала до складу Австро-Угорщини, у цей період також активно збиралися. Одну з найбільших і найрозмаїтіших колекцій кераміки було сформовано в музеї Наукового товариства імені Тараса Шевченка, датою заснування якого вважають 1895 рік. Активна діяльність із комплектування й упорядкування Етнографічного відділу музею, основним джерелом якого були дари організацій і приватних осіб, розпочалася 1900 року, коли товариство придбало

¹ Федорова, Л.Д. (2010). Біля витоків національного музейництва в Україні: музей Південно-Західного відділу Імператорського російського географічного товариства. *Український історичний журнал*, 6, 66-72.

² Костомаров, Н. (1861). Две русские народности. *Основа*, 3, 33-80.

³ Пошивайло, Олесь. (1989). *З досвіду роботи по підтримці й розвитку гончарства Опішні в другій половині XIX-на початку XX століть*. Опішня: Музей гончарства в Опішні, 8-9.

окреме приміщення¹. У підготовленій Іваном Франком і Володимиром Гнатюком відозві «У справі збирання етнографічних матеріалів» (1979)² подано прохання до громадськості: збирати й надсилати до музею відповідні пам'ятки – зразки народної кераміки. Зокрема наголошувалося на якомога повнішій фіксації усіх відомостей про них. Ця відозва була одним із перших поштовхів до наукової музеєфікації предметів, що надходили, у тому розумінні, яке вкладається в це поняття й на початку ХХІ століття – якомога точніше й повніше атрибутувати предмет і фіксувати історію його створення й побутування. Це була перша на території Західної України спроба формувати колекції, виключно, глиняних виробів. До того ж це перший музей, метою якого було реконструювати історію українців, не лише спираючись на археологічні матеріали, а й збираючи зразки виробів ХІХ століття, у тому числі й предмети традиційного селянського побуту, зокрема кераміку.

У дореволюційний період кераміку до колекції музею не лише дарували, а й закупували, про що свідчать численні публікації дослідників.

Кінець ХІХ – початок ХХ століття – період, прикметний утвердженням ще одного способу комплектування керамологічних колекцій. Експонати тематичних виставок, приурочених до археологічних з'їздів, зазвичай, передавали до існуючих музеїв або були основою в процесі створення нових. Так, наприкінці ХІХ століття було засновано підвалини ще одного музею, який нині володіє однією з найчисленніших колекцій кераміки, – Київський міський мистецько-промисловий музей з відділами: археологічним, історичним, нумізматичним, етнографічним, художньо-промисловим, мистецьким і старого Києва. Свою роботу музей розпочав після проведення в Києві ХІ Всеросійського археологічного з'їзду (01-20.08.1899), до відкриття якого було підготовлено археологічну виставку. Саме експонати цієї виставки, вагому частину яких становила кераміка, стали підґрунтям новоствореного музею. Якщо у випадку створення музею у Львові поштовхом було бажання зберегти національну спадщину, то в Києві музей було створено на основі виставки, ініційованої для оформлення одного з археологічних з'їздів, який підтримувався державною програмою, спрямованою на утвердження власного імені. Із цього часу практика передачі більшості експонатів з виставок до музеїв стала традиційною. Так, до відкриття ХІІ Археологічного з'їзду (1902) професори Микола Сумцов, Андрій Краснов та інші організували етнографічну виставку (значний відсоток експонатів – кераміка). Після закінчення роботи з'їзду всі етнографічні колекції було передано до Етнографічного музею при Харківському університеті³. У Катеринославі до проведення ХІІІ Археологічного з'їзду (15-27.08.1905) було організовано виставку народного мистецтва. Майже всю представлену на виставці кераміку було передано до Катеринославського «Музею старожитностей». Тоді ж було збудоване й спеціальне приміщення для закладу⁴. 19 лютого 1906 року відкрилася Перша південноруська кустарна виставка, після закінчення якої майже всю кераміку було передано до Етнографічного відділу Міського музею старожитностей і мистецтв у Києві.

1904 року в Україні було засновано перший Музей старовинних гончарних виробів при Опішненській гончарній майстерні за ініціативою її керівника – кераміста Петра Вауліна⁵. Музей проіснував два роки, після чого всю збірку було продано Природничо-історичному музею Полтавського губернського земства. Майже через десять років, 1917, Полтавське губернське земство прийняло рішення про створення спеціалізованого музею гончарства: «Доручити Педагогічному бюро губернського земства спільно з кустарним відділом розробити... план і кошторис для організації місцевого музею старовинних зразків і бібліотеки при ньому»⁶. На жаль, у зв'язку з тогочасними історичними подіями, ці плани так і залишилися на папері.

Початок ХХ століття прикметний і тим, що російський уряд намагався зібрати всі кращі експонати для центральних музеїв Ленінграда й Москви. Досить часто це відбувалося за рахунок

¹ Сапеляк, О. (2000). *Етнографічні студії в Науковому товаристві імені Шевченка (1898-1939 рр.)*.

Львів: Місіонер, 90.

² Скрипник, Г.А. (1979). З історії етнографічних експозицій музеїв України. *Народна творчість та етнографія*, 4, 87-92.

³ Дяченко, М. (1958). Етнографічна збірка Харківського державного історичного музею. *Народна творчість та етнографія*, 3, 154-156.

⁴ Абросимова, С.В. (2009). *Дмитро Яворницький та його родовід*. Харків: Харківський приватний музей міської садиби, 34.

⁵ Пошивайло, О. (2003). Музейний ландшафт гончарської України. *Український керамологічний журнал*, 2-4(8-10), 5-24.

⁶ Там само.

діяльності українських дослідників. Передовсім, це стосується знахідок з археологічних розкопок. Так, у Росії з'явилися відомі мистецькі українські збірки в Ермітажі, Історичному музеї Збройній палаті й Артилерійському музеї (Санкт-Петербург), Московському історичному музеї. У цей час промисловці інтенсивно збирали й вивозили українські старожитності. Цю ініціативу активно підтримували провідні російські музеї. 1902 року постановою ради Етнографічного відділу Російського етнографічного музею започатковано систематичне поповнення колекцій експонатами з України. Івану Зарецькому доручили виявляти й фіксувати предмети матеріальної культури. Власне, він і став першим збирачем етнографічних пам'яток на території України. З вересня 1902 по квітень 1903 року керамолог ретельно обстежив близько 50 осередків Полтавської й Харківської губерній, де зібрав унікальну колекцію етнографічних експонатів, серед яких було «чимало традиційних гончарних виробів з національним орнаментом; особливе місце серед них посіли полив'яні розписні миски»¹. Уся колекція стала надбанням Російського етнографічного музею. Упродовж 1902–1910 років Іван Зарецький для цього музею зібрав майже 1500 предметів народного побуту з Полтавської й Харківської губерній, близько 25 % якої становила кераміка.

Така ситуація не могла залишити представників свідомої української інтелігенції байдужими. З-поміж тих, хто переймався питанням збирання гончарних пам'яток для українських музеїв, був член Етнографічної комісії Наукового товариства імені Тараса Шевченка Федір Вовк. Наприкінці 1903 року в одному з листів до Миколи Біляшівського про свої експедиції до Гуцульщини він писав: «Пошліть Ви карбованців з 60-70 Грушевському та попросіть його, щоб він зібрав тут таку колекцію для Вашого музею. Де хочете візьміть гроші, а це зробить, бо може років через 2-3 вже буде запізно – жиди (хрещені і нехрещені) скуповують усе по горах і продають у німецькі і американські музеї»². Тоді ж Федір Вовк писав листи й завідувачу Етнографічного відділу Російського музею імператора Олександра III в Санкт-Петербурзі Дмитрові Клеменцю, закликаючи до термінових пошуково-збиральницьких експедицій в Україні³. Та, на жаль, існуючі в Україні музеї, які майже не фінансувалися державою, були неспроможні організувати жодної експедиції до гончарних осередків. Байдужими залишалися до проблем національної культури й тогочасні вітчизняні підприємці.

У післяреволюційний період відбулася реорганізація музейної справи, відповідно до так званих «революційних» уявлень нової влади. Радянська держава оголосила музеї та їхні колекції всенародними надбаннями. Наприкінці 1910-х років державними розпорядженнями (декрети й постанови) розпочалася націоналізація найбільших приватних музеїв, було запроваджено порядок охорони музеїв і пам'яток, зокрема їх описували й передавали на державний облік, було заборонено вивозити твори мистецтва за кордон (декрет від 19 вересня 1918 року). У цей період, у зв'язку з конфіскацією поміщицьких маєтків, зокрема приватних збірок, збільшилася численність колекцій кераміки в музеях. Зважаючи на те, що поміщицькі садиби прикрашав переважно фарфор і фаянс, до музеїв надійшли нові вироби.

У цей же час колекції кераміки не лише поповнювалися, а й у процесі боротьби нищилися. Вадим Щербаківський у передмові до альбому «Орнаментация української хати» (1980) писав: «Більшовики знищили в Києві дуже великі й цінні колекції ще в 1918 р. Так, наприклад, 20 січня 1918 р. більшовик Каск розбив гарматами з панцирного поїзду дім Михайла Грушевського, в якому загинули не тільки бібліотека й колекції самого М. Грушевського, але ще незрівнянно цінніша числом предметів і особливо мистецькою вартістю музейна збірка маляра Василя Г. Кричевського. В ній нараховувалося... більш як 300 мальованих ваз і мисок – усе найславніших полтавських (опішнянських і інш.) ганчарів, між якими багато було праць Начовника, особливо його баранці і навіть керамічна грубка в формі дідка... І так скрізь в інших містах»⁴.

Кінець 1920-х – 1930-ті роки характерні утиском директорів найбільших і найвідоміших українських музеїв і дослідників українського гончарства, які паралельно займалися й формуванням керамологічних колекцій: переважну більшість фахівців було заарештовано й репресовано

¹ Скуратівський, В.Т. (1982). Українські експонати в Ленінградському музеї етнографії народів СРСР. *Народна творчість та етнографія*, 6, 78-81.

² Івашків, Г. (2003). Основні етапи формування збірки народної кераміки в Музеї етнографії та художнього промислу. *Український керамологічний журнал*, 2-4(8-10), 44-59.

³ Пошивайло, О. (2003). Музейний ландшафт гончарської України. *Український керамологічний журнал*, 2-4(8-10), 5-24.

⁴ Щербаківський, В. (1980). *Орнаментация української хати*. Рим: Богословії, 11.

або заслано в табори чи вигнання. Підставою для переслідувань було здебільшого звинувачення в «українському буржуазному націоналізмі». Зокрема, 31 серпня 1933 року з посади директора Дніпропетровського історичного музею було усунуто Дмитра Яворницького, який очолював установу 31 рік. Фактично всіх дослідників народної культури, у тому числі й гончарства (Якова Риженка, Євгенію Спаську тощо), до кінця 1930-х років було репресовано, розстріляно чи закатовано в таборах. У кращому випадку, вони змушені були змінити своє місце проживання й сферу діяльності.

Остаточна ліквідаційна хвиля пройшла наприкінці 1937 – на початку 1938 року, коли арешти супроводжувалися розстрілами. Зокрема, у вересні 1937 року було заарештовано, а в листопаді розстріляно завідувача Відділу етнографії Природничо-історичного музею Полтавського губернського земства Никанора Онацького, який самостійно розробляв оновлену експозицію музею й водночас займався поповненням фонду кераміки цього відділу.

Утім, і в цей період кераміка продовжувала надходити до музейних колекцій. У лютому 1936 року в Києві вперше було відкрито Всеукраїнську виставку народного мистецтва. З-поміж експонатів було представлено й кераміку, яка після чергової виставки потрапила до фондів музеїв. У цей же період при Державному музеї українського народного декоративного мистецтва працювала експериментальна майстерня з керамічною лабораторією, де працювали здібні гончарі того часу з різних областей (Яким і Яків Герасименки, Іван Гончар тощо). Кращі роботи, створені гончарями, поповнювали фондосховище кераміки цього музею, що автоматично привертало увагу до народної кераміки. Нині в музеї зберігається найбільша збірка глиняних творів майстерні (понад 1500)¹.

Упродовж 1930-х років збірка народної кераміки музею Наукового товариства імені Тараса Шевченка поповнилася глиняними виробами з Глинська, Потелича, Волині. Найбільша кількість кераміки до музею надійшла 1937 року – 437 предметів. Серед них – колекція глиняного посуду з відомого гончарного осередку Опішного (144), яку подарував львів'янин Іван Левинський. За визначенням керамолога Галини Івашків, Етнографічний відділ музею, в якому кераміку було виділено в окремий підрозділ, посідав чільне місце². Глиняні вироби репрезентували українську етнічну територію, хоча й нерівномірно, з помітним переважанням західного регіону.

Висновки.

Відтак можна з упевненістю стверджувати, що майже всі колекції кераміки в Україні формувалися безсистемно, в основному, зусиллями ентузіастів і випадковими надходженнями від добродійників, які переважно не мали фахової освіти, що характерно для збирачів і колекціонерів XIX–XX століть. Проте вони чітко усвідомлювали, що гончарство є частиною культурної спадщини України, а глиняні вироби мають значну історико-культурну цінність. Це стало поштовхом для збирання окремих предметів гончарного виробництва. Утім навіть провідні дослідники українського гончарства другої половини XX століття не ставили за мету комплексне формування й вивчення керамологічних колекцій як унікального явища вітчизняної й світової культури.

Щодо формування керамологічних колекцій упродовж XIX століття – 1940 року в Україні в умовно можна виділити основні періоди:

– перша половина XIX століття період формування приватних зібрань, частину яких становили керамологічні матеріали (переважно зразки фарфоро-фаянсового виробництва). У 1820-х роках колекції кераміки почали формуватися в новостворених державних музеях. У цей час увагу збирачів привертало археологічні знахідки, серед яких переважала кераміка. Незначні колекції кераміки було створено при університетських музеях, які започаткували ведення книги реєстрації виробів, намагаючись фіксувати якомога детальнішу інформацію про виявлений предмет;

1850-ті – 1917 роки. Завдяки діяльності земств, сформовано перші колекції кераміки. У процесі формування керамологічних колекцій основну увагу приділяли саме археологічним матеріалам. Формування колекцій етнографічних матеріалів почалося з початку XX століття. Цьому сприяла неабияка увага місцевих земств до проблеми подальшого розвитку гончарного промислу. Для цього періоду характерне накопичення матеріалів у фондосховищах. Основним джерелом музейних керамологічних колекцій були приватні збірки, які дарували музеям. На початку XX століття набули популярності виставки, які супроводжували археологічні з'їзди. Зазвичай, усю кераміку з цих виставок передавали до існуючих музеїв або вона була основою для створення нових;

¹ Бекетова, І. (2007). *Експериментальна майстерня. Творчий осередок: до 100-річчя Ніни Федорової*. Київ: НьюТон Продакшн, 3.

² Івашків, Г. (2003). Основні етапи формування збірки народної кераміки в Музеї етнографії та художнього промислу. *Український керамологічний журнал*, 2-4(8-10), 44-59.

1918-1940 роки. Післяреволюційний період став складним для формування керамологічних колекцій. З одного боку, зібрання поповнювалися новими виробами (переважно фарфоровими й фаянсовими) за рахунок націоналізації поміщицьких володінь, з іншого – у результаті військових подій нищилися унікальні приватні колекції народної кераміки, наприклад збірка Василя Кричевського. У цей же час було започатковано державну систему охорони пам'яток української культури, декрети якої забороняли вивозити особливо цінні предмети за межі країни, утім, це не стосувалося переміщення в межах Радянського Союзу, до складу якого з 1923 року належала й Україна. У цей же період проводилися всеукраїнські виставки народного мистецтва, де експонувалася кераміка з провідних осередків гончарства. Переважна більшість цих виробів потрапляла до музейних зібрань. Найбільших втрат керамологічні колекції зазнали в період Другої світової війни, коли їх було знищено в результаті бойових дій (бомбардувань, пожеж) або вивезено за межі держави. Лише незначний їх відсоток після війни було повернуто з Німеччини і навіть після повернення не всі вони потрапили до українських музеїв (лише за умови, якщо перерозподіл відбувався в Києві), частина їх залишилася в Москві.

References:

1. Abrosymova, S.V. (2009). *Dmytro Yavornytskyi ta yoho rodovid*. [Dmytro Yavornytskyi and His Pedigree]. Kharkiv: Kharkiv Private Museum of the City Estate. [in Ukrainian].
2. Beketova, I. (2007). *Eksperymentalna maisternia. Tvorchyi oseredok: do 100-richchia Niny Fedorovoi*. [Experimental Workshop. CREATIVE Center: to the 100th Anniversary of Nina Fedorova]. Kyiv: LLC *NewTon Production*. [in Ukrainian].
3. Heiko, A. (2019). *Istoriia ukrainskoi arkhеolohichnoi keramolohii (kinets XVIII stolittia – 1917)*. [History of Ukrainian Archaeological Ceramology (the Late 18th Century – 1917)]. Opishne: Ukrainian Ethnology. [in Ukrainian].
4. Diachenko, M. (1958). Etnohrafichna zbirka Kharkivskoho derzhavnoho istorychnoho muzeiu. [Ethnographic Collection of the Kharkiv State Historical Museum]. *Folk Creativity and Ethnography*, 3, 154-156. [in Ukrainian].
5. Ivashkiv, H. (2003). Osnovni etapy formuvannia zbirky narodnoi keramiky v Muzei etnografii ta khudozhnoho promyslu. [The Main Stages of the Formation of the Collection of Folk Ceramics in the Museum of Ethnography and Art Craft]. *Ukrainian Ceramological Journal*, 2-4, 44-59. [in Ukrainian].
6. Kostomarov, N. (1861). Dve russkye narodnosti. [Two Russian Nationalities]. *Basis*, 3, 33-80. [in Russian].
7. Poshyvailo, O. (1989). *Z dosvidu roboty po pidtrymtsi y rozvytku honcharstva Opishni v druhii polovyni XIX – na pochatku XX stolit*. [From the Experience of Working on the Support and Development of Opishne Pottery in the Late 19th and Early 20th Centuries]. Opishne: Museum of Pottery in Opishne. [in Ukrainian].
8. Poshyvailo, O. (2003). Muzeinyi landshaft honcharskoi Ukrainy. [Museum Landscape of POTTERY Ukraine]. *Ukrainian ceramological magazine*, 2-4, 5-24. [in Ukrainian].
9. Sapeliak, O. (2000). *Etnohrafichni studii v Naukovomu tovarystvi imeni Shevchenka (1898-1939 rr.)*. [Ethnographic Studies at the Shevchenko Scientific Society (1898-1939)]. Lviv: Missionary. [in Ukrainian].
10. Skrypnyk, H.A. (1989). *Etnohrafichni muzei Ukrainy. Stanovlennia i rozvytok*. [Ethnographic Museums of Ukraine. Formation and Development]. Kyiv: Scientific opinion. [in Ukrainian].
11. Skrypnyk, H.A. (1979). Z istorii etnohrafichnykh ekspozytsii muzeiv Ukrainy. [From the History of Ethnographic Expositions of Museums of Ukraine]. *Folk Creativity and Ethnography*, 4, 87-92. [in Ukrainian].
12. Skurativskiy, V.T. (1982). Ukrainski eksponaty v Leninhradskom muzei etnografii narodiv SRSR. [Ukrainian Exhibits in the Leningrad Museum of Ethnography of the Peoples of the USSR]. *Folk Creativity and Ethnography*, 6, 78-81. [in Ukrainian].
13. Fedorova, L.D. (2010). Bilia vytyokiv natsionalnoho muzeinytstva v Ukraini: muzei Pivdenno-Zakhidnoho viddilu Imperatorskoho rosiiskoho heohrafichnoho tovarystva. [Near the Origins of National Museology in Ukraine: the Museum of the South-Western Department of the Imperial Russian Geographical Society]. *Ukrainian Historical Magazine*, 6, 66-72. [in Ukrainian].
14. Fedorova, L. (1992). Pershyi muzei Kyieva [The First Museum of Kyiv]. *Kyiv Antiquity*, 3, 82-85. [in Ukrainian].
15. Shcherbakivskiy, V. (1980). *Ornamentatsiia ukrainskoi khaty* [Decoration of a Ukrainian Peasant House]. Rome: edition of *THEOLOGY*. [in Ukrainian].
16. Shcherbakivskiy, D. (1990). Kulturni tsinnosti v nebezpeti [Cultural Values Are in Danger]. *Science and Culture. Ukraine: Yearbook of the Academy of Sciences of the Ukrainian SSR*, 286-294. [in Ukrainian].

HISTORY OF PHILOSOPHY

DOI: 10.46340/ephd.2023.9.4.3

Volodymyr Polyakov, PhD in Philosophy

ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0008-9985-1767>

Lesya Ukrainka Volyn National University, Ukraine

THE SYMPHONISM OF NIETZSCHE'S WORK "THUS SPOKE ZARATHUSTRA..." (TO THE 180TH ANNIVERSARY OF THE BIRTH OF FRIEDRICH NIETZSCHE AND TO THE 140TH ANNIVERSARY FROM THE TIME THE WORK WAS WRITTEN)

Володимир Поляков, к. філос. н.

Волинський національний університет ім. Лесі Українки, Україна

СИМФОНІЗМ ТВОРУ НІЦШЕ «ТАК МОВИВ ЗАРАТУСТРА...» (ДО 180-ЛІТТЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ ФРІДРІХА НІЦШЕ І ДО 140-ЛІТТЯ З ЧАСУ НАПИСАННЯ ТВОРУ)

The idea of realizing the synthesis of arts and sciences, which was developed in the spiritual life of Germany at the beginning of the 19th century by Schiller, and after him by Schelling and Hegel, later found its continuation in the work of Friedrich Nietzsche. Already his first work "The Birth of Tragedy: out of Spirit of Music" demonstrates how closely science, art, and philosophy were intertwined in his soul because he connected the origin of ancient tragedy with music. But his other book, which he called "Thus Spoke Zarathustra, a Book for All and None", is an attempt to consciously apply the symphonic form to the writing of a philosophical drama. The presence of a special genre, synoptic literature, is substantiated. The article shows that superimposing the sonata-symphonic cycle in the first part of the book about Zarathustra revealed its internal composition. Thus, the exposition demonstrates the main and secondary themes, namely the doctrine of the superhuman and the death of man. It is shown that a superhuman is not a superman, but only a harmonious and perfect person with a high spiritual purpose. In the development as the central section of the sonata form, Friedrich Nietzsche substantiates the need for anthropological teaching, presents a critique of current doctrines presented here as well as develops foundations of the doctrine of a perfect man ideal (superhuman) and ways to overcome the imperfection of a real man. The recapitulation declares Nietzsche's philosophical testament regarding the need for self-knowledge of man to transform him into a spiritual guide. Explanations and arguments regarding Nietzsche's motives for using allegories and the use of musical form are provided.

Keywords: Nietzsche, synthesis, dialectics, philosophy, science, art, man, superhuman, symphonism, sonata-symphonic cycle, symphonic-philosophical drama, synoptic literature, allegory.

Дослідженню творів Фрідріха Ніцше (1844 – 1900) присвячені сотні монографій і тисячі статей, але його твір «Так мовив Заратустра...» (1883 – 1885) продовжує бути для дослідників «заплутаним літературно-поетичним текстом», і до нашого часу залишається таким, що «важко провести атрибуцію до будь-якого відомого жанру та невідомо, як правильно читати його»¹. Отже, напередодні

¹ Лютий, Т. (2016). *Ніцше. Самоперевершення*. Київ: Темпора, 599.

чергової річниці народження автора є хороша нагода все ж таки не тільки прочитати ще раз його твір, але й, нарешті, зрозуміти закладений у ньому сенс. До того ж, вшановуючи іменинника, гостям належить прислухатися і до його власних слів, а не славословити себе.

14 лютого 1883 року Ніцше направив лист своєму видавцю Шмейцнеру: «Сьогодні в мене до вас є справа; я зробив рішучий крок... Мова іде про маленькій твір, не більше ста сторінок; його назва «Так мовив Заратустра, книга для всіх і ні для кого». Це або поезія, або п'яте євангеліє, або ще що-небудь інше, що не має назви; це найсерйозніший, найвдаліший з моїх багатьох творів, що є прийнятний для усіх...»¹. Ніцше дуже сподівався, що його книгу нарешті помітить публіка, яка читає і цікавиться новими виданнями. Але... Але як і решта його творів ця перша частина «найсерйознішої та найвдалішої» книги (як й інші частини) спіткала доля попередніх праць: «друзі його мало про неї говорили, журнали і огляди не звернули на неї уваги; ніхто не цікавиться Заратустрою, цим дивакуватим пророком...»². Чому ж цей твір так не лягав на душі його сучасникам?..

Спочатку потрібно дати певні пояснення щодо «атрибуції» зазначеного твору. Для цього слід згадати ментальні особливості самого автора. І певні орієнтири для цього нам дає його перша велика робота – «Походження трагедії з духу музики», написана у 1872 році. З біографічних досліджень нам добре відомо, що під час навчання в гімназії Ніцше проявив значні здібності до філології та музики. І оця його риса – поєднувати гострий критицизм і м'який чуттєвий ліризм – з роками не тільки не зникла, а розвинулася повною мірою. «Він був поет і не міг жити без ліричних поривів, без таємничого проникнення; холодний визначений світ знання не міг задовільнити його»³. Більше того, його думка шукає підтримки в музикальній гармонії. Так у листі до свого товариша Роде він бідкається, що в Базелі біля нього «не буде жодного друга, думка якого б звучала разом з [його] думкою, подібно до того, як нижня терція зливається з верхньою»⁴. Але в цьому віці юнацьких мрій і пошуків життєвого шляху він визначає для себе все істинне, добре і прекрасне, що вони невіддільними є. У листі до своєї сестри він так і зазначає: «...У моїй душі постійно живе потяг до вічної цілі, шукання нових шляхів, які приведуть нас до істинного, прекрасного, доброго... До чого ми прагнемо? До спокою? До щастя? Ні, ми прагнемо тільки до істини, якою б жадливою і огидною вона не була»⁵.

Ніцше – талановитий піаніст-імпровізатор і композитор. «В грудні [1862] він написав кілька музикальних п'єс...»⁶. А в підсумку він «створив 73 музичні твори, переважно для фортепіано соло або в чотири руки, один опус для скрипки, 17 пісень, квінтет на чотири голоси з фортепіано, хорові твори, месу, ораторію та багато незакінчених п'єс»⁷. Назагал треба зауважити, що укладачі дидактичних збірників для музичних шкіл окремі його музичні опуси включають до їх змісту навіть у наш час. Взагалі музика для нього стоїть на одному рівні з улюбленою філософією: «Три речі у світі здатні заспокоїти мене... – мій Шопенгауер, Шуман і самотні прогулянки»⁸, – пише він у листі в квітні 1866 року. Його музична кваліфікація була настільки професійною, що в «Лейпцигу йому пропонують вести критико-музикальний відділ»⁹, але від цієї роботи він відмовився. І тому, коли у 1868 році в Німеччині засяяла слава Вагнера (1813 – 1883), вона не могла не захопити у свою орбіту Фрідріха Ніцше – молодого інтелектуала, якій шукав сенсу свого життя.

Ріхарда Вагнера вважають одним з найвидатніших німецьких композиторів XIX століття, творчість якого потужно вплинула на розвиток європейського музичного мистецтва. Як творча особа він відзначався багатогранністю, навіть видатною універсальністю музикального таланту: «...Вагнер був не тільки великим композитором, але й поетом, драматургом – автором текстів усіх своїх опер; найбільшим диригентом свого часу, поряд з Берліозом – одним з засновників нового диригентського мистецтва; музикальним критиком і публіцистом, який енергійно відстоював власні художні переконання; теоретиком свого мистецтва і в багатьох літературних роботах заглиблювався

¹ Галеви, Д. Ильинский, А.Н. (пер. с фр.). Сперанский, В.Н. (ред., предисл.) (1991). *Жизнь Фридриха Ницше*. Рига: Сприндлитис, 194.

² Там само, 196.

³ Там само, 29.

⁴ Там само, 47.

⁵ Там само, 30.

⁶ Там само, 29.

⁷ Лютий, Т. (2016). *Ницше. Самоперевернення*. Київ: Темпора, 71.

⁸ Галеви, Д. (1991). *Жизнь Фридриха Ницше*. Рига: Сприндлитис, 35.

⁹ Там само, 42.

у філософські і соціальні питання, ставлячи їх у тісний зв'язок з власними художніми завданнями»¹. До історії музичної культури Вагнер увійшов, насамперед, як реформатор оперного мистецтва, як творець музикальної драми нового типу, що докорінно поривала з традиційними операми. Якщо стисло охарактеризувати його реформаторство, то воно полягало у відмові від порожньої вокальної віртуозності, диктату окремого співця, що не зважав на єдиний драматичний смисл усієї оперної дії. Він підняв значення оркестру і надав музикальному супроводу рівної ваги з голосовими аріями; був проти нагромодження зовнішніх ефектів. Одним словом, він перетворив «оперу на величну за масштабом драматизовану програмну вокально-симфонічну музику...»², одним словом на «музикальну драму».

Що було підставою їх близьких взаємин? Очевидно, що це була духовна спорідненість. Ось як описує Ніцше у листі до свого друга їх знайомство. «... Мене представляють Ріхарду [Вагнеру], якому в декількох словах я висловлюю моє захоплення; він дуже уважно розпитує мене, як я став прихильником його музики... Я мав з ним, між іншим, тривалу розмову про Шопенгауера. Ти розумієш, з якою радістю я почув від нього найзахопленіший відгук і визнання, що багато чим він завдячує Шопенгауеру, який, єдиний з усіх філософів, розумів сутність музики... Коли прощалися, ... вже збиралися виходити, він дуже палко потиснув нам руки і найдружнім чином запрошував нас зайти до нього поговорити про музику і філософію»³.

Після особистого знайомства Ніцше знайомиться з теоретичними роботами Вагнера і вони зачаровують його. Особливо припала до його душі вагнерівська «ідея єдиного мистецтва (виділено курсивом нами – В.П.), яка втілює в собі розсіяні красоти поезії, пластики і гармонії. Він передбачав оновлення німецького духу, і динамічний розум його швидко спрямувався саме у цей бік»⁴. В ці роки Вагнер завершує свій грандіозний задум із чотирьох опер – тетралогію «Перстня Нібелунгів»: «Золото Рейну», «Валькірії», «Зигфрід» і «Загибель богів». Саме у цьому оперному циклі ідея синтезу мистецтв знайшла своє яскраве втілення. Але для повноти реалізації своїх ідей Вагнер планує побудувати і особливий театр – Театр у Байройті, який відкрився у 1876 році. Саме в ньому відбулася прем'єра повної тетралогії «Перстня Нібелунгів» у тому вигляді, як задумував її автор.

Нажаль, ми не маємо повного листування між Ніцше і Вагнером, яке б розкрило нам синтез мистецтв у розумінні Ніцше. Але з відповіді Вагнера можна зорієнтуватися, у якому напрямку рухалася його думка. «Покажіть же нам, чим повинна бути філологія, і допоможіть мені підготувати те велике «відродження», у якому Платон зіллється з Гомером, і в якому Гомер, проникнутий ідеями Платона, буде, нарешті, у першій раз найвеличнішим Гомером!...»⁵. Співзвучними до цих слів є слова самого Ніцше до Роде: «Наука, мистецтво і філософія (виділено курсивом нами – В.П.) сплелися так тісно у моїй душі, що я думаю породити на світ кентавра»⁶. І такий кентавр з'являється в 1871 році, й ім'я його – «Походження трагедії з духу музики». Ця книга є власне тим твором, з якого розпочинається особливість ніцшеанського світорозуміння.

У контексті порушеного питання цей твір Ніцше фіксує кілька важливих принципів бачення єдності мистецтв. По-перше, він звертає увагу на первинну особисту інтуїцію митця як певний музикальний настрій, і яку він упізнав у Шиллера: «Відчуття у мене спочатку з'являється без певного і ясного предмета; такий утворюється лише згодом. Певний музикальний стрій душі випереджає усе, і лише за ним слідує в мене поетична ідея»⁷. Власне наявність цієї музикальної інтуїції й дало Ніцше можливість обґрунтувати основну тезу всього твору, що в підсумку і відбилася в його назві – «Походження трагедії з духу музики». І тут слід зауважити, що до Ніцше на цей зв'язок зауважив Гегель: «...Музика може розвинути також і в драматичній формі. Вже давня трагедія була музикальною, але музика ще не отримала у ній переваги, тому що у власне поетичних творах перевага надавалася мовному вираженню і поетичному втіленню уявлень і почуттів»⁸.

¹ Левик, Б.В. (1982). *Музикальна література зарубезних стран*. Москва: Музыка, IV, 185.

² Там само, 190.

³ Галеви, Д. (1991). *Жизнь Фридриха Ницше*. Рига: Сприндлитис, 46.

⁴ Там само.

⁵ Там само, 61.

⁶ Там само.

⁷ Ніцше, Ф. Рачинский, Г.А. (пер. с нем.) (1990). *Рождение трагедии, или эллинство и пессимизм*. Сочинения в 2-х томах. Москва: Мысль, I, 72.

⁸ Гегель, Г.В.Ф. Лифшиц, М. (ред.) (1971). *Эстетика*. В 4-х томах. Москва: Искусство, 3, 334.

По-друге, історія давньогрецької культури засвідчує «найважливіший феномен всієї античної лірики – скрізь визнавалося цілком природним з'єднання, навіть тотожність *лірика з музикантом...*»¹. В цій тотожності Ніцше бачить не стільки зрівнювання особливих талантів різних людей, але скільки вбачає в ній розгортання самосвідомості особистості митця, а також взаємодію діонісійного і аполлонійного імпульсів у його свідомості. Лірик «на початку, як діонісійний художник, цілком зливається з Першоєдиним, його скорботою і суперечністю, і відтворює образ цього Першоєдиного як музику...; але потім ця музика стає для нього ніби видимою в *символічному сновидінні* під аполлонійним впливом сну. Попереднє, позбавлене образів і понять відображення первісної скорботи в музиці, з її перетворенням на ілюзії, створює тепер вторинне відображення у формі окремого уподібнення чи прикладу... Ліричний геній відчуває, як з містичних станів самовідчуження і єдності виростає світ образів і символів... Тепер уявимо, що він серед цих відображень побачив і *самого себе*, як не-генія, тобто свій «суб'єкт», весь натовп суб'єктивних... пристрастей і велінь...»².

Власне подібне обертання погляду митця на самого себе як на глядача дає Ніцше третій принцип: стверджувати про єдність суб'єкта і об'єкта як рефлексії суб'єкта над самим собою як об'єктом, з цього психологічного переживання постає самосвідомість і філософствування як унікальна діяльність людської особистості. «Лише оскільки геній в акті художнього породження зливається з тим Першохудожником світу, він і знає дещо про вічну сутність мистецтва, бо у цьому останньому стані він дивним чином уподібнюється моторошному образу казки, що вміє обертати очі й дивитися на самого себе; тепер він одночасно суб'єкт і об'єкт, одночасно поет, акто і глядач»³.

Отже, тепер стає зрозумілим, що Ніцше розглядає музику не просто як супровід чи акомпанемент прозового твору, а як джерело, або як рівноправний «партнер» по мистецькому цеху. І коли ми маємо їх взаємодію, то відбувається синтез мистецтв, що дає якісно новий результат. Наприклад, «...народна пісня має для нас значення музикального дзеркала світу, одвічної мелодії, що шукає для себе тепер паралельного явища в мрії та виражає цю останню в поезії. *Мелодія, таким чином, є первинне і загальне*, тому вона і може зазнавати кількох об'єктиваций, в кількох текстах»⁴.

Подібний синтез поезики і музики в своєму результаті підводить Ніцше до фундаментальної проблеми: «Чим є музика в дзеркалі образності та поняття?»⁵. І ця проблема виростає з того всього попереднього дослідження, є його другою стороною, отже з питання про те, як виростає поетична образність з музичного дзеркала світу. Відповідь Ніцше про вплив музики на символічні смисли наступна: «Вона є як *воля* в шопенгауерівському значенні цього слова, тобто як протилежність естетичному, суто споглядальному, безвольному настрою»⁶. Воля, як внутрішня сутність людської особистості, є єдиним ключем до сутності цього світу, або, як казав Шопенгауер, – є воротами до істини. З цього випливає, що роль музики полягає у забезпеченні вольового настрою, активного і діяльного спрямування до виявлення істинного і прекрасного у всій побудові символіки смислів.

Але, говорячи про синтез мистецтв, потрібно хоча б стисло торкнутися витоків і суті цього феномену. «Ідеї Болонської академії щодо феномену «витончених мистецтв» та проблема синтезу, яка в завуальованій формі починає простежуватися в міркуваннях деяких учених, зокрема Джамбатісто Маріно (1569 – 1625)», головного представника італійського Бароко. Цей письменник, або як його величають «італійський філософ, вважав, що головне завдання, яке мають виконувати «витончені мистецтва» – це створення дивовижного враження. Принцип «єдиної мети», сформульований дослідником, був зумовлений його розумінням специфіки «витончених мистецтв», адже, на думку Маріно, живопис – це німа поезія, поезія – живопис, що розмовляє, тоді як музика й поезія взагалі споріднені види мистецтва і потрібно додати до музики слова. Щодо останнього твердження, то саме з ним ототожнюють появу жанру опери»⁷. Отож опера виникає саме як реалізація

¹ Ніцше, Ф. (1990). *Рождение трагедии, или эллинство и пессимизм*. Сочинения в 2-х томах. Москва: Мысль, 1, 72.

² Там само, 73-74.

³ Там само, 75-76.

⁴ Там само, 76.

⁵ Там само, 78.

⁶ Там само.

⁷ Левчук, Л.Т. Панченко, В.І. Оніщенко, О.І. та інші (2010). *Естетика*. Київ: Центр учбової літератури, 250.

того синтезу мистецтв, який мав би досягнути вищого «архітектонічного відчуття дійсності». До того ж, оперу на початку її становлення в Італії часто називали «музичною драмою»¹, підкреслюючи її синтетичне походження від таких мистецтв як музика і література.

«Модель видів мистецтва, розроблена Зульцером, передбачає врахування ще одного важливого концептуального акценту. Загалом дотримуючись принципу розподілу, дослідник водночас визнавав факт тяжіння слухових і зорових видів мистецтва до синтезу, виокремлюючи танець, здатний виконати об'єднавчу функцію, і так зване сценічне мистецтво. Зрозуміло, що в такий спосіб Зульцер дає визначення театру, який, на думку вченого, є найвищим і найдосконалішим видом мистецтва, спроможним досягти синтезу між зором і слухом»². Отже, поряд з оперою у Новий час постає театр, який так само вважається найдосконалішою формою для досягнення синтезу мистецтв. А у наш час постіндустріального суспільства подібну функцію виконує кіномистецтво (і телебачення)³.

Говорячи про синтез мистецтв, було б дивним не розглянути *синтез наук*. Тим більше що в античності вважали, що саме філософія є наукою наук і мистецтвом мистецтв. Тому в подальшому потрібно розрізняти малий або простий синтез (мистецтв або наук) і великий або всезагальний синтез мистецтв і наук.

В античній філософії великим синтезатором вважається Платон. Його творчість припадає на період зрілої класики. Вона досягає найвищих рівнів розвитку і синтезу лірико-епічних, драматичних і риторичних елементів у таких діалогах як «Софіст» і «Парменід». Саме в цих діалогах Платон розробляє метод взаємодії протилежних понять: буття і небуття, руху і спокою, виникнення і зникнення. А цей метод є не що інше як діалектика. Отже на основі процесів аналізу і синтезу понять в Платона виникає діалектика як вчення і метод філософії та науки загалом.

У діалозі «Федр» Платон звертає увагу на особливі види міркувань: «У першому слід звести до однієї загальної ідеї всі розрізнені поняття, щоб точно визначити кожне з них і з'ясувати предмет повчання». «Другий різновид розмірковування, навпаки, полягає у вмінні розділити все на види, на природні складові частини, не намагаючись роздрібнювати ані однієї частини...»⁴. З цих слів випливає, що перед нами згадувані вище відповідно синтез і аналіз.

В іншому діалозі «Софіст» Платон вже дає явне визначення діалектичного знання: «Розрізняти все за родами, не брати один і той же вид за іншої та інший за той же самий...»⁵. І далі він продовжує: «Хто, отже, здатний виконати це, той зуміє достатньою мірою розрізнити одну ідею, яка усюди пронизує множинне, де кожне відділене від іншого; далі, він розрізнить, як множина відмінних одна від одної ідей охоплюються зовні однією і, навпаки, одна ідея пов'язана в одному місці із сукупністю багатьох, нарешті, як багато ідей цілком відділені одна від одної. Усе це називається вмінням розрізняти за родами, наскільки кожне може взаємодіяти [з іншим] і наскільки не може»⁶. В цьому і полягає суть філософствування. А так як філософія античності – це наука античності, то цей метод і забнрчує, за Платоном, можливість дійти до з'ясування наукової істини.

«Але основною наукою, яка визначає собою усі інші науки, є для Платона діалектика, яка саме і полягає у з'ясуванні самого принципа (λόγος) наук або “надаванні та вимаганні смислу” для чуттєвих речей... Тому діалектика в Платона є методом чіткого розділення єдиного на множинне, зведення множинного до єдиного і структурне представлення цілого як єдино-роздільної множини»⁷. Таке структурування цілого і представляється нам як надзвичайно важливим у розумінні процесів його синтезу. Таким чином, платонівська діалектика як наука про цілісність або синтезовану єдність частин є не тільки мистецтвом діалогу. «Роблячи усі можливі логічні розділення, діалектика у той же час вміє і усе зливати воедино. Діалектик, за Платоном, той, хто має “загальне бачення” (σύνολος) наук, так що діалектик той, хто “бачить все ураз” (συνολτικός)»⁸.

Для Арістотеля діалектика постає вже в іншому розумінні. Але він відкрив синтез знання у формі умовиводу, точніше як простий категоричний силогізм. Через це відкриття постала логіка,

¹ Лихоманова, Н. (2001). *Музична драма. Лексикон загального та порівняльного літературознавства*. Чернівці: Золоті литаври, 348.

² Левчук, Л.Т. Панченко, В.І. Оніщенко, О.І. та ін. (2010). *Естетика*. Київ: Центр учбової літератури, 253.

³ Канудо, Р. (1988). *Манифест семи мистецтв. Из истории французской киномысли*. Москва: Искусство, 24.

⁴ Платон (1995). *Федр. Діалоги*. Київ: Основа, 326.

⁵ Платон (1993). *Софіст. Собрание сочинений в 4-х томах*. Москва: Мысль, 2, 324.

⁶ Там само.

⁷ Лосев, А.Ф. (1995). *Словарь античной философии. Избранные статьи*. Москва: Мир идей; АО Акрон, 30.

⁸ Там само, 32.

яку Арістотель розглядав як пропедевтику для усіх наук. Ми не маємо змоги тут накреслити весь історичний шлях, яким діалектика і логіка пройшли від античності до Канта і Гегеля. Зазначимо тільки, що в німецькому культурному просторі у кінці XVIII і першій половині XIX століття значний вплив мали ідеї Ф. Шиллера (1759 – 1805) на романтичний рух. «Значення це полягає у тому, що він першим проклав шлях, яким ціле десятиліття йшли рука об руку поетична і філософська творчість германської нації. Набув же він це значення тим, що глибоко проникнув у заповітну сутність вчень як Канта, так й Гете, старався примирити в собі їх суперечність і, виходячи з подібного поєднання, виробив ідеал вищої освіченості»¹. Як відмічають історики, з ранньої юності Шиллер відзначався видатним сполученням художнього таланту і гострим розумом. Він як поет «вбачав в естетичній функції найцінніше і довершене вираження людської особистості»². Тому естетична освіта вважалася ним найважливішим засобом для формування особистості та її моральної зрілості. Людина, яка естетично переживає, є істотою чуттєво-надчуттєвою, тому гармонійне узгодження чуттєвого і надчуттєвого, що за Шиллером складає сутнісну основу людини, формує з неї морально відповідальну особу. Це гармонійне узгодження досягається через «освіченість» – поняття, якому романтики надавали особливого значення.

Такий ідеал освіченості передбачав співмірний розвиток як чуттєвої, так і надчуттєвої сторін людської особистості, через це його розвиток найкраще здійснюється через естетичний складник людського життя. «Чуттєва сутність людини панує над її науковим пізнанням, надчуттєва – обумовлює моральну свідомість і пов'язана з нею віру. До примирення цієї «двоїстої істини» і прагне сучасне мислення. Але чуттєво-надчуттєва природа людини відкривається тільки у всій своїй чистоті тільки у естетичній функції... Безсмертна заслуга Шиллера полягає в тому, що він зрозумів глибоке потаємне значення цього синтезу і сформулював його смисл»³.

Отже, естетичне послання Шиллера щодо великого поєднання наук і мистецтв, або поєднання Істини, Добра і Краси, яке потужно вплинуло на духовне формування німецької нації початку XIX століття, знайшло своє продовження у двох видатних філософів – у Шеллінга і Гегеля. *Естетичний ідеалізм* Шеллінга запропонував вважати формою найвищого синтезу Мистецтво, яке є діяльністю творчого генія. *Логічний ідеалізм* Гегеля такою вищою синтезою вважав діалектичну Філософію, яка є саморозгортанням абсолютного духа до його адекватної, тобто *людської* форми самопізнання. Ці відмінності в розташуванні на вершині духа Мистецтва або Науки обумовлюють також особливості розуміння людського «Я». Для Шеллінга у терміні «Я» (інтелігенції або суб'єктивному) знаходять своє поєднання такі антиномічні смисли: несвідомо-свідома діяльність, чуттєве і надчуттєве, природне і духовне. А Гегель в «Я» поєднує суб'єкт і субстанцію, абстрактне і конкретне, всезагальне і одиничне та ін. Тобто за досить чіткого методологічного протиставлення естетичного ідеалізму Шеллінга і логічного ідеалізму Гегеля вони обидва поєднуються у спробі дати цілісне самоусвідомлення людського «Я». І цей результат духовних пошуків, безперечно, був добре відомий Ніцше, вихованцеві школи Пфурти і Боннського університету, студента і докторанта університету Ляйпцігського.

Тому ми вважаємо, що після досвіду «Походження трагедії з духу музики» Ніцше зробив другий «рішучий крок» щодо цілком свідомого поєднання *науки, мистецтва і філософії* у творі «Так мовив Заратустра, книга для всіх і ні для кого». В цьому і криються складності його атрибуції. Той митець, який вважає цей витвір лише художнім твором і навіть прочитав його від першої до останньої літери, насправді, не втямив і половини прочитаного, тому ця книга не для нього. Той науковець, який вважає цей витвір лише системою понять і дефініцій і навіть прочитав його від першої до останньої літери, насправді, не втямив і половини прочитаного, тому ця книга і не для нього. Той філософ (чи політик), який вважає цей витвір лише морально-етичною доктриною (чи ідеологією) і навіть прочитав його від першої до останньої літери, насправді, не втямив і половини прочитаного, тому ця книга також не для нього (і не для того). Чому вони не змогли прочитати твору, який здавалося б, за словами самого Ніцше, – є «найвдалішим» з його «багатьох творів, що є прийнятним для усіх»?.. Тому що вони його читали не як цілісний витвір і не повнотою духу, а сприймали через певний аспект свого бачення світу, тобто однобічно, абстрактно. До того ж коли вживаються окремі, вирвані

¹ Виндельбанд, В. Введенский, А. (пер. с нем., ред.) (2000). История Новой философии в ее связи с общей культурой и отдельными науками: в 2-х томах. *От Канта до Ницше*. Москва: ТЕРРА – Книжный клуб; КАНОН-пресс-Ц, 2, 270.

² Там само, 271.

³ Там само, 279-280.

з контексту цитати, як перлини, що видерті з намиста, то вони можуть сяяти як від світу сонця, так і леліти від вогнища людозера. Іншими словами, одні його читали очима, інші – серцем, ще інші – головою і т.п. Тому цей твір є «книжкою... ні для кого» з них. А треба його читати і сприймати усіма духовними здібностями людини, тобто і головою, і серцем, і відчуттями, і розумом, і очима, – отже усіма чуттями... Тобто ця «книжка для всіх» тих, хто є цілісною людиною, і живе не абстрактним, а конкретним життям, і головою, і серцем, і усіма духовними талантами в їх гармонійній єдності. Тепер можна конкретизувати те, до якого жанру літератури варто віднести цей твір.

Зрозуміло, що це якась особлива література. Сам автор вагався у тому, як же її іменувати, бо це не художній витвір, і не наукова доктрина, а щось таке, що синтезує їх в новій якості. Тому для подібної літератури, на нашу думку, можна скористатися підказкою Платона, що можливо «“бачить все ураз” (συνολτικός)», тобто мати синоптичне бачення. Отже, для такого духовного витвору, який від людини потребує “бачити все ураз” (συνολτικός), можна запровадити таку особливу назву як *синоптична література*.

Чи є інші твори, які можна було б віднести до подібної літератури? Не претендуючи на вичерпний літературознавчий огляд, ми вважаємо, що до подібних творів можна віднести твір Михаїла Наїмі «Книга Мірдада. Незвичайна історія монастиря, який колись називався Ковчегом», у якій відбувається великий синтез художньо-поетичного слова зі словом теоретичним щодо людського «Я». «Ошо, просвітлений містик ХХ століття, так говорить про цю книгу: «“Книга Мірдада” – одна з моїх найулюбленіших. Вона з тих книг, які будуть жити вічно. Якби мав скласти список великих книг, її я б поставив першою»¹.

Якщо твір «Так мовив Заратустра, книга для всіх і ні для кого» є особливим твором, то в чому його унікальність? Питання полягає у тому, що наука і мистецтво по-різному виражають і пізнають людську сутність. Тому постає фундаментальна проблема досягнення людської цілісності в умовах скінченного існування і абстрактної діяльності внаслідок розподілу праці. Зокрема, у мові ми зустрічаємо те, що кожне слово може мати як понятійне значення, так і метафорично-образні смисли. І як їх поєднати?..

Якщо Ніцше створив особливу форму для мови, у якій художня проза поєднується з науковим дискурсом, то ця форма вже не є суто художньо-образною (мистецькою), а тим більше, не є суто логіко-раціональною (науковою). В цій формі відбувається злиття ліро-епічної драматургії, музикальної архітектоники та науково-філософського вчення. І підставою їх єдності виступає тотожність змісту, тобто самоусвідомлення людської особистості. Зрозуміло, що така форма й створює подібну особливу літературу. В даному випадку твір Ніцше-філософа «Так мовив Заратустра, книга для всіх і ні для кого», є п'єса, у якій філософський симфонізм Ніцше-композитора злився воедино з симфонізмом філософії Ніцше-поета, її потрібно розглядати як музично-драматичну філософію або як філософську ліро-епічно-музикальну драму, або стисло як симфонічно-філософську драму.

Наведемо аргументи на користь цієї тези. Твір про Заратустру складається з чотирьох частин. Сказати, що симфонії за Бетховена теж склалися з чотирьох частин, – це не є ще достатнім аргументом, бо були симфонії з 3-х і 5-ти частин та ін. Аргументом є те, що антична драматургія, за Ніцше, безпосередньо пов'язана з духом музики, а тому і будь-яка інша справжня драма (а тим більше драма постановня досконалої та гармонійної людської особистості) не може не живитися одвічним музикальним мелосом. Тому, якщо наша гіпотеза правильна, то інші аргументи мають знайти своє підтвердження при реконструкції зазначеного твору як симфонії за формою.

Симфонія як жанр інструментальної музики досягла своєї класичної форми у творчості композиторів віденської класичної школи – Й. Гайдна, В.А. Моцарта, Л. ван Бетховена. Їх симфонічна творчість здійснила великий вплив на музикальне життя ХІХ і наступних століть. Симфонія складається, як правило, з 4-х частин: 1 – сонатне алегро, 2 – лірична частина, близька до пісні та романсу, 3 – менует (Бетховен змінив на скерцо), 4 – фінальна частина у формі рондо. Сонатне алегро, в свою чергу, має таку назву, бо пишеться у формі сонатного циклу: 1 – інтродукція, 2 – експозиція, 3 – розробка, 4 – реприза. Поки що ця термінологія мало про що нам говорить, але спробуємо накласти її на Частину першу (с. 3 – 58)² «Так мовив Заратустра, книга для

¹ Наїмі, М. (2002). *Книга Мірдада* <<https://stylus.ua/uk/mihail-naimi-kniga-mirdada-neobyknovennaya-istoriya-monastyrya-kotoryu-kogda-to-nazyvalsya-kovchegom-p661127c12506.html>> (2023, жовтень, 10).

² Тут і далі сторінки вказані за виданням: Ніцше, Ф. (2023). *Так мовив Заратустра. Книжка для всіх і ні для кого*. Харків: Фоліо.

всіх і ні для кого». І нам відкриється внутрішня структура, яка виглядає наступним чином. *Інтродукція* (з латини – вступ) – це є початок музикального твору, завданням якого є підготовка для появи основного змісту. Першу частину «Заратустри» відкриває «Вступне слово Заратустри» (с. 3), яке складається з десяти епізодів. Але інтродукцією є власне перший і другий епізоди (с. 3 – 5). Перший – коли Заратустрі було тридцять років і серце його змінилося, і став він перед сонцем і почав промовляти до останнього. Другий – це зустріч із старцем, який констатує зміну Заратустри, а Заратустра йому оголошує, що «несе людям подарунок».

Експозиція (з латини – виклад) – в сонатному циклі є першим з основних розділів, у якому викладаються головна і побічні теми. Тож третій епізод (с. 5) як раз і розпочинає цю головну тему: «І так промовив Заратустра до людей: – Я навчу вас бути надлюдьми...». Для експозиції є характерним повторення мелодії. Причиною цього є бажання автора краще закарбувати у пам'яті слухачів музичний матеріал. І так само у цьому епізоді слова Заратустри «Я навчу вас бути надлюдьми» повторюються 4 рази. Це й є головною темою усього твору Ніцше – викладення вчення про надлюдину. А побічну тему стисло можна висловити тезою: «Людина – це щось, що треба перебороти». Таким чином, перед нами зазначаються два основних лейтмотиви, що будуть розгортатися протягом всього подальшого розгортання сюжету.

Якщо вчення про те, як бути надлюдиною складає головну тему, то було б дивним, якби Ніцше поняття надлюдини залишив аморфним і невиразним. Хоча можна зустріти і такі формулювання: «Але якою повинна бути Надлюдина? Які її конкретні риси? Ніцше не дає відповіді на ці питання»¹. Тому, уважно вчитавшись лише в дискурс експозиції та не претендуючи на вичерпне формулювання можемо навести в підсумку певний результат, який засвідчує, що надлюдина Ніцше – це зовсім не суперлюдина. Отож, *надлюдина* усвідомлює себе і прозріває справжню мету і сенс свого життя, тобто є *духовним провідником*, який вбачає недосконалість людей, їх суперечливу натуру, тому, працює над *подоланням* людської недосконалості заради *вдосконалювання себе* на цій землі та в цьому світові свого життя (яке цінує, любить і поважає понад усе), без ворогування душі та тіла, коли *щастя* виправдане у своєму існуванні, а *розум* жадає знань, *добродіє* напружено, інтенсивно і стрімко добродіє, а *справедливість* спалює зло і захищає добро вогнем від зазіхань на нього, коли *співчуття* не вимагає розп'яття святого духа, – тобто він живе як блискавка, що змушує людей позбавлятися від слабкостей і вад, хоча обивателі та резонери часто вважають його безумцем.

Наступний, четвертий епізод (с. 7) експозиції присвячений побічній темі, тобто темі про людину як тимчасову істоту і проміжну ланку на шляху до майбутнього ідеалу. Рефреном тут проходить слово «загибель», воно повторюється 14 разів. Цей повтор і має дати чіткий наратив про місце і роль людини в контексті надлюдини: «Людина – то канат, напружений між твариною та надлюдиною, – канат над прірвою». І тут є пафос самопожертви: «Я люблю... тих, хто жертвує себе світу, щоб одного разу світ належав надлюдині».

У п'ятому епізоді (с. 8) Ніцше показує збентеженість Заратустри від того, що люди не приймають його «подарунок» – вчення про надлюдину: «Стоять вони, – сказав він до свого серця, – сміються вони, не розуміють мене...». І в кінці епізоду іде повтор: «Вони не розуміють мене: я не уста для їхніх вух». Тим самим автор ніби передбачив складний шлях свого твору до тямущих читачів. В цьому ж епізоді також відмічається, що «тут закінчується перша промова Заратустри, яка називається також «Передмова»...», бо уся увага із Заратустри та його промови переходить на інші обставини дії. Тут своєрідна смислова середина експозиції.

У подальших епізодах з шостого по десятій (с. 10 – 15) ми бачимо Заратустру, який промовляє лише до свого серця і вже не вчить людей; в ньому відбувається якесь внутрішнє переосмислення ситуації. В шостому епізоді (с. 10) Заратустра опиняється віч на віч з канатоходцем, який впав з канату і помирає. Важливою думкою тут є певна оцінка його професії: «Ти з небезпеки зробив собі ремесло, тут нічого зневажати. А тепер ти загинеш від свого ремесла, за це я хочу поховати тебе власноруч».

Сьомий епізод (с. 11) є мабуть найкоротшим з усього «Вступного слова Заратустри», але найважливішим за змістом, бо в ньому іде мова про смисл людського буття. «Воістину, хороший улов у Заратустри сьогодні! Він не впіймав жодної людини, проте хоч мерця». І далі «Тривожне людське

¹ Хамітов, Н. Гармаш, Л. Крилова, С. (2006) *Історія філософії. Проблема людини та її меж*. Київ: КНТ, Центр навчальної літератури, 169.

існування і все ще не має смислу...». В даному місці трагізм досягає своєї кульмінації і одночасно відбувається зіткнення двох тем – головної та побічної. Бо відразу після цієї фрази про відсутність смислу іде констатація того, в чим він дійсно є: «Я хочу навчити людей смислу їхнього буття, що є надлюдиною, блискавкою з темної хмари людей».

Епізод восьмий (с. 12) про живого і мертвого. Про те, як Заратустра (з мерцем) відправився в дорогу з міста і про оцінку його перебування в ньому. «Тобі пощастило, що з тебе посміялися: бо дійсно ти говорив, як той блазень. Тобі пощастило, що ти пристав до мертвого пса; так принизивши себе, ти сьогодні себе врятував. Але йди з цього міста геть, або завтра я перестрибну через тебе, живий через мертвого». Трагізм всієї ситуації поглиблюється і Заратустра покидає місто людей і через певний час натрапляє на будинок відлюдника.

В дев'ятому епізоді (с. 13) Заратустрі відкривається «нова правда». Та внутрішня робота його духу нарешті дала свій результат: «Світло зійшло на мене: мені потрібні супутники та живі, – не мертві і трупи... Мені потрібні живі супутники, які слідуватимуть за мною, бо самі хотітимуть іти слідом – і туди, куди я хочу. Світло зійшло на мене: не до людей говоритиме Заратустра, а до супутників!.. Супутників шукає творець, а не мерців... Співтворців шукає творець, тих, хто напише нові цінності на нових скрижалях... Співтворців шукає Заратустра, женців-побратимів, товаришів у святі шукає Заратустра...». Отже, мета його трансформувалася. Давайте пригадаємо, який мотив він висловлює у першому епізоді (с. 3): «О велике світило!.. Мені набридла моя мудрість;... мені потрібні руки, простягнуті до мене. Я хочу дарувати та роздавати, допоки мудрі поміж людей знову не зрадіють своїй глупоті... Заратустра знову хоче стати людиною». Він відправився до людей дарувати і роздавати своє вчення про надлюдину, але люди його не зрозуміли. Цей досвід мав трагічний фінал, він поховав канатоходця і йому відкрилася нова правда. Тепер не до людей звертатиметься Заратустра, а до живих супутників і співтворців, до учнів, для яких Заратустра стане вчителем і духовним провідником. Останній десятий епізод (с. 15) експозиції засвідчує початок цієї нової місії Заратустри.

Розробка – це центральний розділ сонатної форми, її драматичний центр. В цьому розділі відбувається співставлення, зіткнення і розвиток головної та побічної тем, які були продемонстровані в експозиції. Цей розвиток будується вільно і цілком обумовлений музикальною фантазією композитора, а в нашому випадку образним і концептуальним розумінням автора. Розробка «Заратустри» починається «Словом Заратустри» (с. 15) і складається з 21-ої новели (с. 15 – 55), в яких мова іде про різноманітні перетворення людського духу. За сюжетом нам дається просторова прив'язка цих промов: «Так мовив Заратустра. І того разу був зупинився він у місті, що звалося Ряба Корова» (с. 17). А в репризі (останньому розділі першої частини) на початку 22-ої новели зазначається, що «Заратустра попрощався з містом, що було миле його серцю...» (с. 55). Ми не маємо змоги детально розбирати тут усі новели, тому звернемо увагу на певні загальні риси і характерні моменти.

Оскільки розробка, як було зазначено, є розвитком головної та побічної тем, тобто є *викладом вчення* про надлюдину і недосконалість людини, то в цьому розділі обґрунтовано необхідність подібного вчення і його актуальність. Ніцше від новели до новели дає критику наявних суспільних інститутів і стереотипів мислення, показує їх «декадентський», а інколи кризовий стан. Разом з тим у розробці починається засвідчуватися позиція самого автора з тих питань, які зазнали критики. Отже, загалом тут викладене вчення про духовне перетворення людини і відкриття сенсу її існування. І перша ж новела розробки підтверджує цю тезу, бо в ній (с. 15) – «Про три перетворення» – розкриваються етапи духовного зростання: «Я назву вам три перетворення духу: як дух перетворюється на верблюда, а верблюд на лева, а наприкінці на дитину лев».

Після цього в наступній новелі «Про кафедри чеснот» (с. 17) дається невтішна оцінка, на думку Ніцше, тому стану викладання філософії в академічному світі. «Заратустрі розхвалювали одного мудреця, котрий добре говорив про сон та чесноти... Дурнем мені здається цей мудрець з його сорока думками. Але я вірю, що на сні він дійсно розуміється... Його мудрість така: пильнуйте, щоб добре спати. Воістину, якби життя не мало б сенсу і я мусив би обрати нісенітницю, то отака нісенітниця була б варта й мого вибору». Але життя людини має сенс і Ніцше його обґрунтовує своїм вченням у вустах Заратустри і показує світові мету в перетворенні духу.

Якщо розробка це розвиток того матеріалу, що демонструвався в експозиції, є розвитком проблематики, відзначається різноманітністю і концентрацією на окремих деталях, то новели за змістом і є саме такою деталізацією. Про це може свідчити те, що кожна з новел присвячені

обговоренню конкретного питання і мають унікальні назви. У зв'язку з цим, варто подивитися на те, що нового у розумінні надлюдини і людського існування розробка дає у порівнянні з експозицією.

У новелі «Про дерево на горі» (с. 28) Заратустра обмірковує те, як непросто для самотньої людини відшукати шлях до духовної вершини. Людей «найгірше згинають та мучають невидимі руки», невідомі сили тримають людей у полоні «нерозуму та безуму» (с. 57). А духовне піднесення обтяжує відповідальністю, бо «очиститись іще мусить той, хто звільняє дух... Так, я знаю твою небезпеку. Та я закликаю тебе...: не відкидай свою любов та надію! Ти ще почувашся шляхетним... Шляхетний хоче створити нове і нову чесноту... Але моєю любов'ю та надією закликаю тебе: не викидай героя із душі своєї!..» (с. 30 – 31). Таким чином, духовний провідник є шляхетним героєм з любов'ю та надією в душі, який створює нову чесноту.

У попередній новелі (с. 27) Ніцше зазначає, що піднесені духом є щасливі: «І мені, який любить життя... і схожі на них серед людей здаються обізнаними на щасті... Тепер я легкий, тепер я літаю, тепер я бачу себе піді мною, тепер мною танцює бог». Звідки духовний провідник є шляхетним героєм, який обізнаний на щасті й танцює на святі женців-побратимів.

У новелі «Про любов до ближнього» (с. 44) Ніцше констатує, що в пересічній людини бракує самопізнання. «Ви тікаєте до ближнього від вас самих... «Ти» старіше за «Я»; «ти» проголосили священним, але ще не «Я»... Ви мусите із себе самих створити друга та його переповнене серце... Ваша погана любов до вас самих перетворює вашу самотність на в'язницю... ». І трохи далі зазначається мета самопізнання: «Хай майбутнє та далеке стануть причиною твого сьогодні: у своєму другові ти повинен любити надлюдину як твою причину». І далі знов розробка головної теми: «Хай друг буде вам... передчуттям надлюдини... Так мовив Заратустра».

За розробкою іде *реприза* – останній розділ сонатного циклу. В ній демонструється видозміна і повторення експозиції з головною та побічною темами, але при цьому зменшується їх конфліктність. Репризи, на нашу думку, відповідає остання новела (22-га) з трьома епізодами (с. 55 – 58). В першому епізоді Заратустра прощається з містом і своїми учнями і проголошує заключну промову про щедру чесноту (с. 55). «...Чеснота, що дарує, – це найвища чеснота... Вгору летять наші почуття: вони – алегорія нашого тіла, алегорія піднесення. Алегоріями таких піднесень є імена чеснот. Так іде плоть крізь історію, крізь становлення і боротьбу. А дух, що він для плоті? Провісник її боротьби та перемоги... Алегоріями є всі імена добра і зла... Пильнуйте, брати мої, щоразу, коли ваш дух схоче говорити алегоріями: це початок вашої чесноти. Піднесеться тоді ваша плоть і воскресне; своїм блаженством розкує вона дух, і стане він творцем і суддею, тим, хто любить та добре впливає на все...». Ця боротьба за нову людину проходить крізь кожне серце, розум і душу заради морального вдосконалення людини. Отже духовний провідник вже постає не лише шляхетним героєм з любов'ю та надією в душі, але виявляє себе як творець і суддя за добро в цьому світі.

І тут Ніцше розкриває і показує нам той інструмент, який, на його думку, дозволяє поєднати понятійне значення і метафорично-образні смисли, – назва його – *алегорія*. В чому її особливості? Довідкова література зазначає, що «алегорія... – один з видів іномовлення, вираження абстрактного об'єкта (поняття) через конкретний образ»¹. Її відносять до тропів, які прикрашають художній твір, «однак алегорія відрізняється від споріднених з нею тропів тим, що в ній наявна конкретна символіка і логічний акт перетлумачення, відсутній, напр., в метафорі. За допомогою персоніфікації алегорія трансформує ідеальне в матеріальне, абстрактно-умоглядне в образно-емпіричне»². Отже, через неї можна знайти можливість пов'язати чуттєве з надчуттєвим, природне з надприродним (духовним чи культурним) та ін. До того ж «алегорія не просто “означає” явище, яке мається на увазі, а фактично “є” ним. Якщо у символі втілене одиничне, крізь яке проглядає абстрактне, то алегорія свідомо зображує загальне і абстрактне в одиничному... Небезпека алегоричного мистецтва полягає в надмірному раціоналізмі, сухому моралізаторстві... Тісно пов'язана алегорія з міфом, емблемою, знаком. Але алегорія може стати основою будь-якого жанру в тих випадках, коли предметом поетичної творчості стають абстрактні поняття і відношення...»³. Найбільшого поширення, як ми знаємо, алегоричне мистецтво набувало в добу бароко; Ніцше свідомо хоче наслідувати ці високі традиції. Якщо образ Заратустри є алегорією, то в ньому автор персоніфікував своє антропологічне вчення про духовні шляхи здобуття людського ідеалу.

¹ Рихло, П. (2001). *Алегорія. Лексикон загального та порівняльного літературознавства*. Чернівці: Золоті литаври, 18.

² Там само.

³ Там само, 19.

Епізод другий репризи (с. 57) містить своєрідний заповіт Ніцше, висловлений вустами Заратустри. «Залишайтеся вірними землі, брати мої, із силою вашої чесноти! Ваша щедра любов та ваші знання нехай служать смислу землі!...». «Повертайте, як я, відлетілі чесноти на землю – так, назад до плоті та життя: щоб надали вони землі свого смислу, людського смислу!». «...Ми ще крок за кроком боремося з велетнем-випадком, а над усім людством і досі владарює нерозум та безум. Нехай ваш дух та ваша чеснота слугує сенсу землі, брати мої: і надайте всьому новій цінності! Для цього повинні ви боротися! Для цього ви повинні творити! В пізнанні очищається плоть; в намаганні пізнати – підноситься вона; для тих, хто пізнає, всі поривання священні; возвеличена душа стає щасливою». А після цього Ніцше зазначає, що «людина... й досі невичерпана та непізнана», а тому потребує вчення про самопізнання.

Третій епізод репризи (с. 58) є заклик до учнів щодо самостійної праці над власним самопізнанням, яку кожен мусить здійснити самостійно. «Піду я тепер сам!.. І ви також ідіть, ідіть самі!». «Тепер закликаю я вас втратити мене і знайти себе... Цей великий полудень, коли людина стоїть на середині свого шляху між твариною та надлюдиною і як найбільшу надію святкує свою дорогу у вечір: бо це дорога до нового ранку. ...Той, хто йде до загибелі, бо насправді він переходить далі; і сонце його пізнання стоятиме в zenіті». Тобто людина гине, а народжується надлюдина через що знову відбувається зустріч головної та побічної тем. ««...Ми хочемо, щоб жила надлюдина» – такою має бути в той великий полудень наша остання воля!». Цей епізод можна вважати кодою – прикінцевими тактами всієї частини першої твору «Так мовив Заратустра, книга для всіх і ні для кого». Отже, перед нами постала грандіозна п'єса, персонажі якої різні та й сюжетні обставини не однакові. Але усі вони грають одну і ту ж мелодію, яка в душі розквітає смислами філософської драми про недосконалість і біль сучасної людини і складний шлях до надлюдини – ідеалу досконалої, гармонійної та щасливої людини нового типу, людини великого серця і розуму, відповідальності та моралі. Як зазначає Коплстон: «Загалом... можна сказати, що Ніцше прагне до вищого можливого синтезу всіх аспектів людської природи»¹.

А для чого Ніцше надав своєму твору симфонічної форми? Музика, як відомо, є мистецтвом, яке розгортається у часі. Тому, на нашу думку, він обрав таку форму з метою підкреслити *динамізм* вчення, яке він проголошував. Людина має мінятися, розвиватися у часі, в історичному вимірі, виявляти внутрішні рухи своєї душі і діяльність щодо світорозуміння і сенсу свого життя. Для наголосу на цьому важливому динамічному аспекті якнайкраще підходить музикальна форма.

До того ж музика має духовно-катарсичну функцію, що знали і використовували з античної епохи. А Ніцше був високоерудованим знавцем давньогрецької культури. Ця функція музики обумовлює можливість викликати в слухачеві великі емоційні потрясіння, які через співчуття і співпереживання, страх і розкаяння спричиняють могутнє очищення душі.

До того ж тут є ще одна проблема. Якщо форма музикальна, то вона вимагає *виконавця*. Хто ним є? «Для безпосередньої ж присутності музикальний твір потребує... виконавця, подібно до того, як в драматичній поезії людина у всій її життєвості бере участь у виставі, роблячи себе одушевленим художнім витвором»². Виконавець грає важливу роль також в мистецтвах танцю і театральному. Особливості цього мистецтва полягають у тому, що виконавець втілює у життя музикальний твір композитора, виступає своєрідним його *спів-автором*. Тут слід зазначити, що лише в кінці XVIII ст. в європейській музикальній культурі остаточно відбулося «розділення праці» між авторами-композиторами і виконавцями їх творів. Але протягом майже всього XIX століття було багато музикантів, які виступали з виконанням в тому числі власної музики (Л. Бетховен, Ф. Ліст, Ф. Шопен, Н. Паганіні та ін.). Оскільки Ніцше був музикантом і композитором, він чудово усвідомлював ці особливості праці виконавця. Бо виконавець не є пасивним споживачем музикального опусу, а є виразником та інтерпретатором композиторського задуму, він пропускає його через власну душу і власну свідомість.

Музика, записана нотними знаками і символами на папері, є доволі абстрактна і мало для кого зрозуміла допоки за неї не взявся виконавець. Перед ним постають багато різноманітних завдань. Це пов'язано, наприклад, з тим, що відбувся розвиток інструментів (на заміну клавесину і клавикорду прийшло фортепіано), змінилася інтерпретація деяких термінів щодо звучання або темпу, які дають досить умовні орієнтири. Цей ряд можна продовжувати, але ми сформулюємо висновок: виконавець

¹ Коплстон, Ф. Васильєв, В.В. (2004.) *От Фихте до Ницше*. Москва: Республика, 450.

² Гегель, Г.В.Ф. Лифшиц, М. (ред.) (1971). *Эстетика: в 4-х томах*. Москва: Искусство, 3, 338-339.

безперечно є спів-автором музикального твору. За образним висловлюванням А. Рубінштейна, «виконання – це друге творення». Мабуть, саме це і мав на увазі Ніцше, тобто читач його Заратустри має не лише споглядати і читати текст, а має занурюватися у драматичний дискурс і переживати, і проживати, і виконувати його як співтворець. І як тут не пригадати: «Співтворців шукає Заратустра, женців-побратимів, товаришів у святі шукає Заратустра: що йому робити з отарами, пастухами та трупами!.. До творців... хочу я пристати: хочу показати їм... усі сходи до надлюдини» (с. 14). Так мовив Ніцше...

References:

1. Vindelband, V. Vvedenskij, A. (ed.) (2000). *Istorija Novej filosofii v ee svjazi s obshhej kulturoj i otdelnymi naukami: v 2-h tomakh* [The history of the New Philosophy in its connection with the general culture and individual sciences: in 2 volumes]. *Ot Kanta do Nicshe* [From Kant to Nicshe]. Moscow: TERRA-Knizhnyj klub; KANON-press-C, 2. [in Russian].
2. Halévy, D. Ilinskij, A.N. (1991). *Zhyzn Fridricha Nicshe* [Life of Friedrich Nietzsche]. Riga: Spriditis. [in Russian].
3. Gegel, G.V.F. (1971). *Estetika: v 4-h tomakh*. [Aesthetics: in 4 volumes] Moscow: Iskusstvo, 3. [in Russian].
4. Kanudo, R. (1988). *Manifest semi iskusstv. Iz istorij frantsuzskoj kinomysli* [Manifesto of the Seven Arts. From the stories of French film thought]. Moscow: Iskusstvo. [in Russian].
5. Koplston, F. Vasiljev, V.V. (2004.) *Ot Fikhte do Nicshe* [From Fichte to Nietzsche]. Moscow: Respublika. [in Russian].
6. Levik, B.V. (1982). *Muzykalnaja literatura zarubezhnykh stran* [Musical literature of foreign countries]. Moscow: Muzyka, IV. [in Russian].
7. Levchuk, L.T. Panchenko, V.I. Onishchenko, O.I. and other (2010). *Estetyka* [Aesthetics]. Kyiv: Tsentr uchbovoi literatury. [in Ukrainian].
8. Lykhomanova, N. (2001). *Muzychna drama. Leksykon zahalnoho ta porivnialnoho literaturoznavstva* [Musical drama. Lexicon of comprehensive and comparative literature]. Chernivtsi: Zoloti lytavry. [in Ukrainian].
9. Losev, A.F. (1995). *Slovar antichnoj filosofii* [Dictionary of Ancient Philosophy]. Moscow: Peace of mind; AO Akron. [in Russian].
10. Liutyi, T. (2016). *Nitshe. Samoperevershennia* [Nietzsche. Self-improvement]. Kyiv: Tempora. [in Ukrainian].
11. Nicshe, F. (1990). *Rozhdenie tragedii, ili ellinstvo i pessimizm. Sochinenija: v 2-h tomakh* [The Birth of Tragedy, or Hellenism and Pessimism. Essays: in 2 volumes]. Moscow: Mysl. [in Russian].
12. Nicshe, F. (1990). *Tak govoril Zaratustra. Kniga dlja vsekh s ni dlja kogo. Sochinenija: v 2-h tomakh* [Thus spoke Zarathustra. A book for everyone and no one. Essays: in 2 volumes]. Moscow: Mysl, 2. [in Russian].
13. Nitsche, F. (2023). *Tak movyv Zaratustra. Knyzhka dlja vsikh i ni dlja koho* [Thus spoke Zarathustra. A book for everyone and no one]. Kharkiv: Folio. [in Ukrainian].
14. Platon (1995). *Fedr. Dialohy*. [Phaedrus. Dialogues]. Kyiv: Osnova. [in Ukrainian].
15. Platon (1993). *Sofist. Sobranie sochinenij: v 4-h tomakh* [Sophist. Collected works: in 4 volumes]. Moscow: Mysl, 2. [in Russian].
16. Rykhlo, P. (2001). *Alehoriiia. Leksykon zahalnoho ta porivnialnoho literaturoznavstva* [Allegory Lexicon of general and comparative literature]. Chernivtsi: Golden Drums [in Ukrainian].
17. Khamitov, N. Harmash, L. Krylova, S. (2006). *Istoriia filosofii. Problema liudyny ta yii mezh* [History of Philosophy. The problem of man and his limits]. Kyiv: KNT. [in Ukrainian].
18. Naimi, M. (2002). *Knyha Mirdada* [Mirdad's book] <<https://stylus.ua/uk/mihail-naimi-kniga-mirdada-neobyknovennaya-istoriya-monastyrya-kotoryy-kogda-to-nazyvalsya-kovchegom-p661127c12506.html>> (2023, October, 10). [in Ukrainian].

Zveme vás k účasti v časopise!

EVROPSKÝ FILOZOFICKÝ A HISTORICKÝ DISKURZ

Časopis vychází čtyřikrát ročně.

Články pro zveřejnění v prvním dílu časopisu jsou přijímány do dne 01. dubna a musí být publikovány do dne 30. dubna.

Články pro zveřejnění v druhém dílu časopisu jsou přijímány do dne 01. června a musí být publikovány do dne 30. června.

Články pro zveřejnění v třetím dílu časopisu jsou přijímány do dne 01. října a musí být publikovány do dne 31. října.

Články pro zveřejnění ve čtvrtém dílu časopisu jsou přijímány do dne 01. prosince a musí být publikovány do dne 31. prosince.

Doba konečného přinesení článků pro každé číslo časopisu je přibližná. Vzhledem k tomu že je až moc velký počet položek v portfoliu redakce, redakční rada může libovolně změnit tuto dobu.

Požadávky k rukopisům:

Objem - 10–30 stranek. Jazyk článků – česky, ukrajinský, angličtina, francouzština, němčina.

U článků podávaných v libovolném jazyce, nezbytně v angličtině musí být uvedeno :

Anotace objemem 1800-1900 znaků, název článku a úplná informace o autorovi: jméno a příjmení, titul, akademický titul, pracovní funkce, postavení, zaměstnání.

Poznámky pod čarou – na každé stránce.

Odkazy na zdroje na konci článku – volitelný.

Bibliografické popisy zdrojů a odkazy by měly být poskytovány na základě norem APA (American Psychological Association).

Ilustrace k článkům (grafické a výkresy) musí být uvedený ve formátu TIFF nebo JPEG (každá postava v samostatném souboru/dokumentu).

Všimněte si, prosíme, při zpracování ilustraci že v časopisu není použit barevný tisk.

Rukopisy které nesplňují tyto technické požadavky redakční kolégie neregistruje a nebude probírat s účelem tisku a zveřejnění.

Adresa pro korespondenci:

E-mail: publications@ephd.cz

Web: <http://ephd.cz>

Adresa:

BEROSTAV DRUŽSTVO, Vlastislavova 562/15, 140 00, Praha 4 - Nusle

PŘÍKLADY ÚPRAVY BIBLIOGRAFICKÉHO POPISU ZDROJŮ A LITERATURY DLE POŽADAVKŮ APA-STYLE

Všeobecná pravidla:

Bibliografický popis zdrojů a literatury v odkazech na každé stránce a v transliterovaném seznamu literatury (references) musí být zpracován na základě norem APA-Style, v souladu s požadavky APA (American Psychological Association). Níže jsou uvedeny příklady zpracování nejběžnějších bibliografických zdrojů. Více informace dostanete na stránce <http://www.apastyle.org>.

Při úpravě bibliografických popisů zdrojů a literatury dejte si pozor na způsob psaní: rovně a kurzivou (*Italic*) a také na postupnost umístění prvků odkazu.

Paginální odkazy na zdroje a literaturu se uvádí v původním jazyce (v jazyce originálů), totiž nepřekládají se a netransliterují se. Citace jsou také uváděny v původním jazyce článku.

Seznam literatury (references) na konci článku se uvádí latinkou. Pokud se musí uvést odkaz na články v písmu cyrilici (včetně článků v ukrajinštině nebo v ruštině) otištěné dříve v časopisech a sbírkách, doporučujeme tuto variantu struktury bibliografických odkazů v sekci References:

- Jméno a příjmení autora/-ů (transliterace);
- Transliterovaný název článku a jeho překlad v angličtině, který má být umístěn v hranatých závorkách: [];
- Název zdroje (transliterace) a překlad jeho názvy v jazyce anglickém: [];
- Výchozí údaje s anglickým zápisem.

V seznamu literatury (references) místo vydání pro zdroje v jazyce anglickém a ukrajinském se uvádí v angličtině, a název nakladatelství se transliteruje.

Pro automatickou transliteraci názvů zdrojů v písmu cyrilici dá se použít další stránky:

- pro zdroje v ruštině: <http://www.translit.ru>,
- pro zdroje v ukrajinštině: <http://www.slovnuk.ua/services/translit.php> .

Odkaz na web-zdroje se má sestavit dalším způsobem: jméno autora web-stránky, název stránky, název web-stránky (píše se kurzivou (*Italic*)), adresu web-stránky oddělenou znaky < >: <URL> a pokud je možné datum poslední návštěvy/ náhledu web-stránky v zaoblených závorkách: () . Název měsíce nahlédnutí do web-stránky se uvádí v jazyce článku.

Pro vaše pohodlí jsou následující příklady uvádění zdrojů a literatury rozděleny podle typu zdroje, a každý se uvádí ve dvou variantách po sobě: první je příklad odkazu na každé stránce, druhý je příklad odkazu na stejný zdroj, jenže jak se má uvádět v seznamu literatury (references).

Monografie:

Classen, A. (2007). *Old Age in the Middle Ages and the Renaissance: Interdisciplinary Approaches to a Neglected Topic*. Berlin: Walter de Gruyter, 575.

Classen, A. (2007). *Old Age in the Middle Ages and the Renaissance: Interdisciplinary Approaches to a Neglected Topic*. Berlin: Walter de Gruyter. [in English].

Скальковський, А. (1994). *Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького*. Дніпропетровськ: Січ, 678.

Skalkovskyi, A. (1994). *Istoriia Novoi Sichi, abo ostann'oho Kosha Zaporozkoho* [History of the New Host or the last government Zaporizhia]. Dnipropetrovsk: Sich. [In Ukrainian]

Moynihan, D.P., Glazer, N. (1975). *Ethnicity: Theory and Experience*. Cambridge: Harvard University Press, 5.

Moynihan, D.P., Glazer, N. (1975). *Ethnicity: Theory and Experience*. Cambridge: Harvard University Press. [in English]

Мазуренко, В. Ішук, О. (2008). *Василь Кук Головний командир УПА*. Рівне: Видавець Олег Зень, 14-21.

Mazurenko, V. Ishchuk, O. (2008). *Vasyl Kuk Holovnyi komandyr UPA*. [Vasyl Kuk is the Chief commander of the UPA]. Rivne: Vydavets Oleh Zen. [in Ukrainian].

Článek v časopise:

Bauerlein, M. (2004-2005). Booker T. Washington and W. E. B. Du Bois: The origins of a bitter intellectual battle. *The Journal of Blacks in Higher Education*, 46, 106-114.

Bauerlein, M. (2004-2005). Booker T. Washington and W. E. B. Du Bois: The origins of a bitter intellectual battle. *The Journal of Blacks in Higher Education*, no. 46, 106-114. [in English].

Musilová, K. (2017). Možnosti aplikace konceptu postmateriálního štěpení na substatních úrovních. *Central European Political Studies Review*, 19(1), 55-75. doi:http://dx.doi.org/10.5817/CEPSR.2017.1.55

Musilová, K. (2017). Možnosti aplikace konceptu postmaterialního štěpení na substatních úrovních. [The Possibilities and Limits of Applying the Concept of Postmaterial Cleavage on Sub-State Levels]. *Central European Political Studies Review*, no. 19(1), 55-75. doi: http://dx.doi.org/10.5817/CEPSR.2017.1.55 [in Czech].

Nye, J.S., Owens, W.A. (1996). America's Information Edge. *Foreign Affairs*, March/April, 49-67.

Nye, J.S., Owens, W.A. (1996). America's Information Edge. *Foreign Affairs*, March/April, 49-67. [in English].

Botan, M., Corbu, N., Sandu, D. (2016). The complicated relation between news frames and political trust: a case study of Romania. *Středoevropské politické studie*, 18(2-3), 122-140. doi:http://dx.doi.org/10.5817/CEPSR.2016.23.122

Botan, M., Corbu, N., Sandu, D. (2016). The complicated relation between news frames and political trust: a case study of Romania. *Stredoevropske politické studie*. [The Middle East European Political Studies], no. 18(2-3), 122-140. doi:http://dx.doi.org/10.5817/CEPSR.2016.23.122 [in English].

Teze a myšlenky konference:

Башлик, Д.О. (2015). Історичні передумови для сучасного економічного суперництва Японії та Китаю. *Політологія, філософія, соціологія: контури міждисциплінарного перетину: матеріали III Міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, 15-16 жовтня 2015 р.)*, 89-91.

Bashlik, D.O. (2015). Istorichni peredumovi dlya suchasnoho ekonomichnogo supernictva Yaponiy ta Kitayu. [Historical prerequisites for the current economic rivalry of Japan and China]. *Politologiya, filosofiya, sociologiya: konturi mizhdisciplinarnogo peretinu: materialy III Mizhnarodnoi naukovo-praktichnoi konferencii (m. Odesa, 15-16 zhovtnya 2015 r.)*. [Political science, philosophy, sociology: contours of the interdisciplinary section: materials of the 3rd International Scientific and Practical Conference (Odesa, October 15-16, 2015)], 89-91. [in Ukrainian].

Давиденко, М.Л., Сірик, О.М. (2013) Сучасні проблемні питання тлумачення статті 152 Кримінального кодексу України. *Правове життя сучасної України: матеріали Міжнародної наукової конференції професорсько-викладацького та аспірантського складу (м. Одеса, 16-17 травня 2013 р.)*, 2, 284-285.

Davidenko, M.L., Sirik, O.M. (2013) Suchasni problemni pitannya tлумachennya statti 152 Kriminalnogo kodeksu Ukraini. [Current issues of interpretation of Article 152 of the Criminal Code of Ukraine]. *Pravove zhittya suchasnoi Ukraini: materialy Mizhnarodnoi naukovo konferencii profesorsko-vikladackogo ta aspirantskogo skladu (m. Odesa, 16-17 travnya 2013 r.)* [The Legal Life of Modern Ukraine: Materials of the International Scientific Conference of the Teaching and Postgraduate Students (Odessa, May 16-17, 2013)], 2, 284-285. [in Ukrainian].

Odkazy na web-stránky:

Burghardt, W.E.B. Strivings in the Negro People. *World edition – The Atlantic*. <<https://goo.gl/EntdDB>> (2016, August, 20).

Burghardt, W.E.B. Strivings in the Negro People. *World edition – The Atlantic*. <<https://goo.gl/EntdDB>> [in English]. (2016, August, 20).

Тихонов, А. К. Политика Российской империи по отношению к католикам, мусульманам, иудеям в последней четверти XVIII – начале XX в. *disserCat - электронная библиотека диссертаций*.

<www.dissercat.com/content/politika-rossiiskoi-imperii-po-otnosheniyu-k-katolikam-musulmanam-iudeyam-v-poslednei-chetve> (2017, февраль, 01).

Tihonov, A.K. (2008). Politika Rossijskoj imperii po otnosheniju k katolikam, musul'manam, iudejam v poslednej chetverti XVIII – nachale XX v. [Politics of the Russian Empire in relationships for Catholics, Muslims, yudeyam in posledney fourth XVIII - early twentieth century]. *dissercat - ehlektronnaya biblioteka dissertacij*. [dissercat - electronic library of dissertations]. <www.dissercat.com/content/politika-rossiiskoi-imperii-po-otnosheniyu-k-katolikam-musulmanam-iudeyam-v-poslednei-chetve> (2017, February, 01). [in Russian].

Hadiz, V.R., Chryssogelos A. Populism in world politics: A comparative cross-regional perspective. *International Political Science Review: SAGE Journals*. <<http://journals.sagepub.com/doi/full/10.1177/0192512117693908>> (2017, September, 18).

Hadiz, V.R., Chryssogelos A. Populism in world politics: A comparative cross-regional perspective. *International Political Science Review: SAGE Journals*. <<http://journals.sagepub.com/doi/full/10.1177/0192512117693908>> [in English]. (2017, September, 18).

How Martin Luther King's 'I Have A Dream' Speech Changed The World. *The World Post*. <<http://goo.gl/8qpRnr>> (2016, December, 10).

How Martin Luther King's 'I Have A Dream' Speech Changed The World. *The World Post*. <<http://goo.gl/8qpRnr>> [in English]. (2016, December, 10).

Archivní zdroje a rukopisy:

Державний архів Хмельницької області, ф.120, оп.1, спр.91, 25 арк.

Derzhavnyi arkhiv Khmelnytskyi oblasti [State Archives of Khmelnytsky Region], f. 120, op. 1, spr. 91. [in Ukrainian].

Інститут рукопису ЦНБ ім. В.І. Вернадського, Ф. 9, Оп. 1, Спр. 1527–1578, арк. 14.

Institut rukopysu TsNB im. V.I. Vernadskoho [Institute of Manuscript V.I. Vernadsky Central Scientific Library], F. 9, Op. 1, Spr. 1527–1578. [In Church Slavonic]

Центральний державний історичний архів України в м. Києві, ф. 442, оп. 445, спр.15, арк. 46.

Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy v m. Kyievi [Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv], f. 533, op. 1-a, spr. 15 [in Ukrainian].

Become a Contributor for the Journal

EUROPEAN PHILOSOPHICAL AND HISTORICAL DISCOURSE

The Journal is issued 4 times per year.

Articles for publication in the first issue of the Journal are accepted until April, 1 and will be published until April, 30.

Articles for publication in the second issue of the Journal are accepted until June, 1 and will be published until June, 30.

Articles for publication in the third issue of the Journal are accepted until October, 1 and will be published until October, 31.

Articles for publication in the fourth issue of the Journal are accepted until December, 1 and will be published until December, 31.

Requirements to manuscripts

Page Limit is 10 – 30 pages (TNR, 14, interval – 1,5)

The language of articles is Czech, Ukrainian, English, Polish, French and German.

For an article in any language, which is submitted to the Journal the following is required:

- full first, middle and last name of an author, a title of an article, an abstract (1800-1900 characters) and keywords in English and in a language of an article;
- complete information about an author; academic title, academic degree, position, and place of employment in English and in a language of an article;
- footnotes are allowed, no endnotes. Footnotes should be given page by page in original language, that is not to be translated or transliterated;
- usual list of bibliography is not required in the end of an article;
- however, the list of cited and used in an article literature is additionally required in the end and should be given in Latinised form. All Cyrillic letters should be transliterated to Latin script.

Page by page footnotes (with numeration on every page) should be performed by means of so called “automatic references” in MS WORD.

Bibliography description of literature should be arranged in accordance with the agreements of the American Psychological Association (APA). The examples are given below.

Illustrations to articles (graphics and images) should be submitted in the TIFF or JPEG format (each image in a separate file). While preparing illustrations authors should take into account that colour printing is not available in the Journal.

The editorial board do not register and do not review for publication manuscripts that do not comply with the aforementioned requirements.

Address for service:

E-mail: publications@ephd.cz

Web: <http://ephd.cz>

Mailing Address:

BEROSTAV DRUŽSTVO, Vlastislavova 562/15, 140 00, Praha 4 - Nusle

RULES AND EXAMPLES OF REFERENCING ACCORDING TO APA-STYLE REQUIREMENTS

General rules:

Bibliographic descriptions of sources and literature in footnotes and transliterated list of sources (references) should be arranged in accordance with the agreements of the American Psychological Association (APA). Below are examples of how to arrange the most common bibliographic sources. For more information see: <http://www.apastyle.org>

When arranging bibliographic descriptions of sources and literature it is necessary to consider regular and cursive (*Italic*) text fonts, as well as the sequence of elements in a reference.

Footnotes should be provided in the original language of a source to which you refer, that is, they are not translated or transliterated. Quotes within the article should be provided in the language of the article.

References at the end of the article should be Latinized. When making bibliographic references to Cyrillic (including Ukrainian and Russian) articles, published in journals and almanacs, we strongly recommend the following structure of references:

- Name of author/authors (transliterated);
- original title of the article transliterated by Latin symbols and its English translation in square brackets [];
- original title of the source transliterated by Latin symbols and its English translation in square brackets [];
- publisher's imprint information in English.

In References, when indicating a city of publication both in English and Cyrillic sources, the name of the city should be given in English, while the name of the publishing house should be transliterated.

For automatic transliteration of Cyrillic sources, you can use the following resources <http://www.translit.ru> – for sources in Russian; and <http://www.slovnyk.ua/services/translit.php> – for sources in Ukrainian.

When arranging references on website materials, a reference should include author's name, title of the page, name of the site (*typed in Italic font*), site address <URL>, marked by <> symbols, and, if possible, the date when this page was last browsed (in round brackets). The month is provided in the language of the article.

For your convenience, below you can see examples of arranging bibliographic descriptions of sources and literature organized by source type; each one is given in two formats sequentially: the first one is the footnote example; the second is the example of arranging the same source in References.

Monograph:

Gordon, M.M. (1964). *Assimilation in American life. The role of Race, Religion and National Origins*. New York: Oxford University Press, 74.

Gordon, M.M. (1964). *Assimilation in American life. The role of Race, Religion and National Origins*. New York: Oxford University Press. [in English]

Скальковський, А. (1994). *Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького*. Дніпропетровськ: Січ, 678.

Skalkovskyi, A. (1994). *Istoriia Novoi Sichi, abo ostann'oho Kosha Zaporozkoho* [History of the New Host or the last government Zaporizhia]. Dnipropetrovsk: Sich. [In Ukrainian]

Moynihan, D.P., Glazer, N. (1975). *Ethnicity: Theory and Experience*. Cambridge: Harvard University Press, 5.

Moynihan, D.P., Glazer, N. (1975). *Ethnicity: Theory and Experience*. Cambridge: Harvard University Press. [in English]

Мазуренко, В. Ішук, О. (2008). *Василь Кук Головний командир УПА*. Рівне: Видавець Олег Зень, 14-21.

Mazurenko, V. Ishchuk, O. (2008). *Vasyl Kuk Holovnyi komandyr UPA*. [Vasyl Kuk is the Chief commander of the UPA]. Rivne: Vydavets Oleh Zen. [in Ukrainian].

Journal article:

Bauerlein, M. (2004-2005). Booker T. Washington and W. E. B. Du Bois: The origins of a bitter intellectual battle. *The Journal of Blacks in Higher Education*, 46, 106-114.

Bauerlein, M. (2004-2005). Booker T. Washington and W. E. B. Du Bois: The origins of a bitter intellectual battle. *The Journal of Blacks in Higher Education*, no. 46, 106-114. [in English].

Musilová, K. (2017). Možnosti aplikace konceptu postmateriálního štěpení na substatních úrovních. *Central European Political Studies Review*, 19(1), 55-75. doi:<http://dx.doi.org/10.5817/CEPSR.2017.1.55>

Musilová, K. (2017). Možnosti aplikace konceptu postmaterialního shtepeni na substatnih urovnih. [The Possibilities and Limits of Applying the Concept of Postmaterial Cleavage on Sub-State Levels]. *Central European Political Studies Review*, no. 19(1), 55-75. doi: <http://dx.doi.org/10.5817/CEPSR.2017.1.55> [in Czech].

Nye, J.S., Owens, W.A. (1996). America's Information Edge. *Foreign Affairs*, March/April, 49-67.

Nye, J.S., Owens, W.A. (1996). America's Information Edge. *Foreign Affairs*, March/April, 49-67. [in English].

Botan, M., Corbu, N., Sandu, D. (2016). The complicated relation between news frames and political trust: a case study of Romania. *Středoevropské politické studie*, 18(2-3), 122-140. doi: <http://dx.doi.org/10.5817/CEPSR.2016.23.122>

Botan, M., Corbu, N., Sandu, D. (2016). The complicated relation between news frames and political trust: a case study of Romania. *Stredoevropske politichke studie*. [The Middle East European Political Studies], no. 18(2-3), 122-140. doi:<http://dx.doi.org/10.5817/CEPSR.2016.23.122> [in English].

Conference paper:

Башлик, Д.О. (2015). Історичні передумови для сучасного економічного суперництва Японії та Китаю. *Політологія, філософія, соціологія: контури міждисциплінарного перетину: матеріали III Міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, 15-16 жовтня 2015 р.)*, 89-91.

Bashlik, D.O. (2015). Istorichni peredumovi dlya suchasnoho ekonomichnogo supernictva Yaponiy ta Kitayu. [Historical prerequisites for the current economic rivalry of Japan and China]. *Politologiya, filosofiya, sociologiya: konturi mizhdisciplinarnogo peretinu: materialy III Mizhnarodnoi naukovo-praktichnoi konferencii (m. Odesa, 15-16 zhovtnya 2015 r.)*. [Political science, philosophy, sociology: contours of the interdisciplinary section: materials of the 3rd International Scientific and Practical Conference (Odesa, October 15-16, 2015)], 89-91. [in Ukrainian].

Давиденко, М.Л., Сірик, О.М. (2013) Сучасні проблемні питання тлумачення статті 152 Кримінального кодексу України. *Правове життя сучасної України: матеріали Міжнародної наукової конференції професорсько-викладацького та аспірантського складу (м. Одеса, 16-17 травня 2013 р.)*, 2, 284-285.

Davidenko, M.L., Sirik, O.M. (2013) Suchasni problemni pitannya tлумachennya statti 152 Kriminalnogo kodeksu Ukraini. [Current issues of interpretation of Article 152 of the Criminal Code of Ukraine]. *Pravove zhittya suchasnoi Ukraini: materialy Mizhnarodnoi naukovo konferencii profesorsko-vikladackogo ta aspirantskogo skladu (m. Odesa, 16-17 travnya 2013 r.)* [The Legal Life of Modern Ukraine: Materials of the International Scientific Conference of the Teaching and Postgraduate Students (Odessa, May 16-17, 2013)], 2, 284-285. [in Ukrainian].

Web-link:

Burghardt, W.E.B. Strivings in the Negro People. *World edition – The Atlantic*. <<https://goo.gl/EntdDB>> (2016, August, 20).

Burghardt, W.E.B. Strivings in the Negro People. *World edition – The Atlantic*. <<https://goo.gl/EntdDB>> [in English]. (2016, August, 20).

Тихонов, А. К. Политика Российской империи по отношению к католикам, мусульманам, иудеям в последней четверти XVIII – начале XX в. *disserCat - электронная библиотека диссертаций*.

<www.dissercat.com/content/politika-rossiiskoi-imperii-po-otnosheniyu-k-katolikam-musulmanam-iudeyam-v-poslednei-chetve> (2017, февраль, 01).

Tihonov, A.K. (2008). Politika Rossijskoj imperii po otnosheniju k katolikam, musul'manam, iudejam v poslednej chetverti XVIII – nachale XX v. [Politics of the Russian Empire in relationships for Catholics, Muslims, yudeyam in posledney fourth XVIII - early twentieth century]. *dissercat - ehlektronnaya biblioteka dissertacij*. [dissercat - electronic library of dissertations]. <www.dissercat.com/content/politika-rossiiskoi-imperii-po-otnosheniyu-k-katolikam-musulmanam-iudeyam-v-poslednei-chetve> (2017, February, 01). [in Russian].

Hadiz, V.R., Chryssogelos A. Populism in world politics: A comparative cross-regional perspective. *International Political Science Review: SAGE Journals*. <<http://journals.sagepub.com/doi/full/10.1177/0192512117693908>> (2017, September, 18).

Hadiz, V.R., Chryssogelos A. Populism in world politics: A comparative cross-regional perspective. *International Political Science Review: SAGE Journals*. <<http://journals.sagepub.com/doi/full/10.1177/0192512117693908>> [in English]. (2017, September, 18).

How Martin Luther King's 'I Have A Dream' Speech Changed The World. *The World Post*. <<http://goo.gl/8qpRnr>> (2016, December, 10).

How Martin Luther King's 'I Have A Dream' Speech Changed The World. *The World Post*. <<http://goo.gl/8qpRnr>> [in English]. (2016, December, 10).

Archival sources and manuscripts

Державний архів Хмельницької області, ф.120, оп.1, спр.91, 25 арк.

Derzhavnyi arkhiv Khmelnytskyi oblasti [State Archives of Khmelnytsky Region], f. 120, op. 1, spr. 91. [in Ukrainian].

Інститут рукопису ЦНБ ім. В.І. Вернадського, Ф. 9, Оп. 1, Спр. 1527–1578, арк. 14.

Institut rukopysu TsNB im. V.I. Vernadskoho [Institute of Manuscript V.I. Vernadsky Central Scientific Library], F. 9, Op. 1, Spr. 1527–1578. [In Church Slavonic]

Центральний державний історичний архів України в м. Києві, ф. 442, оп. 445, спр.15, арк. 46.

Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy v m. Kyievi [Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv], f. 533, op. 1-a, spr. 15 [in Ukrainian].